

Effekter af dagpasning

- en redegørelse for nationale og internationale forskningsresultater

Anne-Dorthe Hestbæk & Mogens Nygaard Christoffersen

*Forskningsgruppen om børn, unge og familier
Arbejdsrapport 18:2002*

Arbejdsrapport
Socialforskningsinstituttet
The Danish National Institute of Social Research

Effekter af dagpasning
- en redegørelse for nationale og
internationale forskningsresultater

Anne-Dorthe Hestbæk & Mogens Nygaard Christoffersen

Børn & Unge
Arbejdsrapport 18:2002

Socialforskningsinstituttets arbejdsrapporter indeholder foreløbige resultater af undersøgelser og forarbejder til artikler eller rapporter. Arbejdsrapporter udgives i et begrænset oplag som grundlag for en faglig diskussion, der indgår som led i forskningsprocessen. Læseren bør derfor være opmærksom på, at resultater og fortolkninger i den færdige rapport eller artikel vil kunne afvige fra arbejdsrapporten. Arbejdsrapporter er ikke omfattet af de procedurer for kvalitetssikring og redigering, som gælder for instituttets forskningsrapporter.

Forord

Dette arbejdspapir er udarbejdet som en konsulentopgave for BUPL. Opgaven har bestået i på relativt kort tid at opsamle nationale og internationale forskningsresultater om effekterne af dagpasning.

Arbejdspapiret indeholder en lang litteraturliste. Der er ikke reference til al litteratur i teksten, men litteraturlisten skal også ses som et arbejdsredskab for dem, der interesserer sig for området.

Vi vil gerne sige tak til lektor ved Danmarks Pædagogiske Universitet, Agnete Diderichsen, der med meget kort frist har læst og kommenteret manuskriptet.

Anne-Dorthe Hestbæk
Seniorforsker

Mogens Nygaard Christoffersen
Seniorforsker

Indholdsfortegnelse

1. Formål og problemstilling.....	5
1.1. Baggrund – hvorfor er effekterne af dagpasning interessante?.....	6
2. Undersøgelsens tilrettelæggelse.....	7
2.1 Metodologiske overvejelser	7
3. Udviklingen i efterspørgslen på dagpasning uden for hjemmet	9
4. Teorier om tilknytning og relationen mellem barn og forældre.....	11
5. Årsager og effektmål.....	13
6. Betydning af børnepasningens omfang og timing	15
6.1 Lang tid i institution – en stigende tendens?.....	15
6.2 Betydningen af pasningens omfang og timing.....	16
7. Dagpasningens kvalitet	19
7.1 Betydningen af normeringsforhold og gruppestørrelse	21
7.2 Betydningen af personaleudskiftning versus kontinuitet	22
7.3 Kvalifikationer, omsorgskultur og institutionskultur.....	23
7.4 Sundhed og sygelighed i daginstitutionerne	25
7.5 Plads, støj og indeklime i daginstitutionen	26
7.6 Effekter af dagpasning på de sociale kompetencer	27
7.7 Effekterne af dagpasning for sproglige og kognitive kompetencer	29
8. Forebygger eller medproducent af social arv?.....	33
9. Forældrenes betydning for børnenes hverdagsliv	36
9.1 Opvækstvilkårene i hjemmet	36
9.2 Betydningen af forældrenes arbejdsliv	37
9.3 Opsummerende om forældrenes betydning	39
10. Et kompliceret, multifaktorielt samspil.....	39
10.1 Interventionsforskning	40
10.2 Betydningen af interventionsundersøgelser	43
11. Konklusion – hidtidige resultater og fremtidig forskning.....	44
11.1 Forslag til fremtidig dansk forskning i effekter af dagpasning.....	47
12. Litteratur.....	49

1. Formål og problemstilling

Formålet med dette arbejdsrapport er *at opsamle hovedresultater fra forskningen, national såvel som international, om effekterne af børns dagpasning*. Denne forskningsopsamling koncentrerer sig om effekterne af dagpasningstilbud målrettet de 0-5-årige.¹

At opsamle resultater af forskningen i effekterne af dagpasning er en overmåde bred problemstilling. De forskningsbaserede undersøgelser, som vi redegør for i arbejdsrapporten, er tilsammen struktureret på en sådan måde, at det er svært give fuldstændig stringent redegørelse. Nogle undersøgelser har fokus på bestemte årsager (fx betydningen af tidlig start i pasning uden for hjemmet, støj, eller af ustabilitet i personale-sammensætningen). Andre har fokus på bestemte effekter (fx barnets tilknytning til forældrene, læsefærdigheder, evne til at udvikle venskaber, negativ social adfærd etc.). Mange tidlige undersøgelser skelnede blot mellem, om barnet blev passet hjemme, i en anden familie eller i en gruppe sammen med andre børn. I senere undersøgelser har man yderligere indsamlet oplysninger om kvaliteten af dagpasningen. Tit har der været knyttet nogen bekymring til dagpasning i de tidlige år (0-2 år), mens der i større udstrækning har været fokuseret på de potentielt positive effekter af daginstitutionsoopholdet for børn i børnehavealderen).

Vi har valgt at strukturere opsamlingen af forskningsresultaterne i følgende overskrifter, knyttet til henholdsvis årsager og effekter:

Effekten af

- pasningens omfang og ”timing” (hvornår i barnets liv, pasningen starter)
- dagpasningens kvalitet (fx normeringer, gruppestørrelse, omsorgskulturen, personaleudskiftning, fysiske omgivelser mv.).²

Effekten af dagpasningen på

- børnenes sociale kompetencer, fx deres indbyrdes relationer
- børnenes sproglige og kognitive kompetencer.

¹ På internationalt plan findes der ikke undersøgelser af effekterne af fritidshjem og skolefritidsordninger på linie med de danske institutioner, da skoledagen og evt. pasning efter skoletid i mange lande smelter sammen i en heldagsskole.

² Man kan sagtens argumentere for, at tidsproblematikken - spørgsmålet om omfang og timing af pasning - også er et kvalitetsparameter, men vi har valgt at skille det ud for sig selv her, da det er en forskningsproblemstilling, der er behandlet særskilt i mange undersøgelser.

En række af de undersøgelser, der vil blive refereret senere, har et forskningsdesign, hvor der foretages en sammenligning af børn, der passes uden for hjemmet, med børn passet i hjemmet. Og der er tale om undersøgelser, der for manges vedkommende er gennemført i 1980'erne, hvor daginstitutionsefterspørgslen og –dækningen slet ikke var så høj som i dag.

Imidlertid er denne opdeling i pasning hjemme og ude ved at være en saga blot i Danmark, idet så stor en andel af børnene kommer i dagpasning på et eller andet tidspunkt. Her bliver det mere interessant at undersøge konsekvenserne af forskelle i pasningstilbud og pasningsforløb.

1.1. Baggrund – hvorfor er effekterne af dagpasning interessante?

Hvorfor er det egentligt så vigtigt at undersøge effekterne af dagpasning nærmere. Det er det af flere årsager:

- Det er ved at blive en norm i Danmark, at førskolebørn bliver passet uden for hjemmet, når forældrenes barselsorlov og tidligere også børnepasningsorlov er overstået. Mere end 90 pct. af de 3-5-årige frekventerer daginstitution. Den andel børn, der ikke frekventerer daginstitution, udgør altså et residual.
- Undersøgelser har vist, at sammen med hjemmet udgør daginstitutionen en helt central erfarings- og socialiseringsarena for det enkelte barn (jf. også dobbeltsocialiseringsmodellen, der blev udviklet i starten af 90'erne for at beskrive den 'nye' situation, Langsted & Sommer, 1992; Dencik, 1995 & 1999)
- Der bruges enorme samfundsmæssige ressourcer på det offentlige dagpasningssystem, som i disse år rummer over en halv million børn i mere end 7.000 daginstitutioner (Danmarks Statistik, 2002), og som beskæftiger mange mennesker.

Daginstitutionens betydning på længere sigt som en central arena for det enkelte barn understreges af undersøgelser, der viser, at tiden i børnehaven sætter sig erindringsspor langt ind i voksenlivet, for nogle menneskers vedkommende endda meget detaljeret (Rasmussen & Smidt, 2001). Og tiden inden barnet fylder tre år, som vi ikke ved lige så meget om forskningsmæssigt, må antages at være mindst lige så betydningsfuld – og

måske den mest betydningsfulde erfaring? Daginstitutionserfaringer diffunderer således ikke bare ud, når barnet tager de første skridt ind i skolelivet. Også af den grund er det vigtigt, at daginstitutionsforløbet følger med som en positiv erindring for det enkelte barn.

2. Undersøgelsens tilrettelæggelse

Litteratursøgningen til dette projekt har primært fundet sted i månederne juni og juli 2002.

Der er gennemført systematiske søgninger på det Kongelige Biblioteks database, REX, samt på følgende **internationale databaser**: Ebscohost, JSTOR og British Library med søgeordene ”**day care effects**” samt ”**day care outcomes**”. Vi har desuden selektivt søgt litteratur på Bibsys (Norges Nasjonal, universitets- og højskolebiblioteker samt diverse fagbiblioteker) samt Libris, Sveriges nationale biblioteksdatasystem.

Denne søgning har været fulgt op af litteratursøgning på baggrund af litteraturlister i hjemkommen litteratur, personlige henvendelser til et antal engelske og danske forskere, artikler i national og international presse mv.

Som det også fremgår af litteraturlisten, har vi været vidt omkring i litteratursøgningen, om end der stadig kan restere få relevante europæiske og amerikanske undersøgelser, som det ikke er lykkedes at få hjem i litteratursøgningsfasen. Vi har valgt at bringe den fulde litteraturliste, selv om der ikke er konkrete referencer til hver eneste bog eller artikel i arbejdspapiret, da listen også må betragtes som et arbejdsredskab ved fremtidige undersøgelser.

2.1 Metodologiske overvejelser

Når man begynder at undersøge effekter af dagpasning, vil man meget hurtigt blive konfronteret med, at effekter kan måles på et utal af forskellige parametre jf. afsnit 5.

Man vil desuden også hurtigt blive konfronteret med et mere forskningsmetodologisk problem, nemlig at det er svært at måle årsager og effekter, uden at disse effekter og måder at måle på indgår i en større kontekst. Vores opfattelse af, hvad der definerer god kvalitet i dagpasningen, er formentlig ikke det samme i Danmark og i fx Bermuda, UK eller USA - lande, der er hentet eksempler fra i arbejdspapiret. Og hvad er formålet med dagpasningen i de respektive lande? Skal dagpasning udelukkende til-

fredsstille forældrenes behov for pasning? Skal man tilstræbe at give børnene et legevivers af høj kvalitet? Eller er der tale om, at daginstitutionen har funktion af forskole med henblik på at fremme den egentlige indlæring af bogstaver, tal etc. i skolen? Eller skal daginstitutionen snarere fremme barnets tilegnelse af mere almene kompetencer, der er vigtige at mestre i det senmoderne samfund?³

Det samme gælder hele den samfundsmæssige kontekst. I Danmark ved vi godt, at der kan være store indbyrdes forskelle mellem daginstitutionerne. Ser vi på de skandinaviske lande som helhed, vil vi imidlertid normalt betegne det offentlige dagpasningssystem som værende af høj kvalitet, sammenlignet med en række andre lande. Men der mangler systematiske undersøgelser, der beskriver kvaliteten af daginstitutionerne, sådan at man kan foretage sådanne sammenligninger.

I mange andre lande har man et differentieret dagpasningssystem, hvor kun middelklassen har adgang til egentlige 'day care centers' af en rimelig pædagogisk kvalitet med faguddannet personale. De mere ressourcetsvage grupper er henvist til forskellige ordninger uden kontrol og kvalitetskrav, fx privat dagpleje, pasning i store grupper af uuddannet personale, pasning af familiemedlemmer etc. (Belsky, 2002; OECD, 2001). Samtidig er der også den vigtige forskel, at danske mødre både kvalitativt og kvantitativt har markant bedre vilkår for barselsorlov end familier i England og USA, som mange undersøgelsesresultater stammer fra. Der er ligeledes store forskelle mellem landene på, hvor stor en andel af børnene, der frekventerer daginstitution, og hvornår børnene starter i skole.

Det er således slående, at mens en del amerikanske undersøgelser viser en ringe effekt af dagpasning på børnenes udvikling, så viser svenske undersøgelser en utvetydig positiv effekt. Man må således tage det generelle forbehold, at en undersøgelse gennemført med et specifikt design i et land, ikke nødvendigvis vil give det samme resultat i et andet land, hvor de sociale og kulturelle forhold er markant anderledes. Alligevel giver disse forskellige undersøgelser os en indsigt og nogle erfaringer, som kan hjælpe os til at få en større forståelse af dagpasningens betydning for det enkelte barns udvikling, samt give os inspiration til kommende danske undersøgelser.

³ Fx social fleksibilitet, kritisk forhold, refleksion, kommunikation m.fl., jf. fx Dencik, 2001.

3. Udviklingen i efterspørgslen på dagpasning uden for hjemmet

Gennem de seneste menneskealdrer er der foregået en stærk og kontinuerlig ændring af samfundet. Fra et overvejende landbrugssamfund over et industrisamfund til et postindustrielt samfund, der i dag er præget af en stor servicesektor.

Servicesektorens udvidelse har betydet et efterspørgselspres efter arbejdskraft, hvor især kvinderne har fundet beskæftigelse. I 1966 var 2/3 af de gifte småbørnsmødre hjemmegående i Danmark. I dag er det omkring 1 pct. af småbørnsmødrene, der er registreret som hjemmegående husmødre. En tilsvarende udvikling har man kunnet se i de øvrige nordiske lande, om end ikke lige så markant som i Danmark.

Forældrene har derfor måtte finde forskellige pasningsordninger, og selv perioder med stor mangel på offentlig dagpasning har ikke kunne stoppe denne udvikling. Det kan for eksempel nævnes, at den private (ikke registrerede) dagpleje i 1965 spillede en ligeså stor rolle som børnehaver og vuggestuer tilsammen udenfor hovedstaden (Bentsen, 1968).

Under overskriften *Børnehaveskandalen* kunne man dengang i et dagblads lederspalte læse følgende:

”Det er et interessant samfund, vi efterhaanden har faaet skabt: Gennem en magtfuld og kostbar indsats faar vi flere og flere kvinder uddannet til stillinger i mandssamfundet, og naar de saaledes formedelst offentlige investeringer beløbende sig til ikke sjældent op i nærheden af 100.000 kroner – i andre henseender var udstyret til at melde sig paa arbejdsmarkedet, maa de alligevel blive hjemme, fordi man desværre har glemt at investere de forholdsviis faa tusinde kroner, som en børnehaveplads koster” (Information, den 19. oktober, 1964).

En relativ kraftig udbygning på dagpasningsområdet de følgende årtier, blandt andet i form af en kommunalt formidlet dagpleje, gjorde et stort indhug i den ikke-offentligt formidlede dagpasning. En undersøgelse fra Socialforskningsinstituttet i 1987 viste imidlertid, at de private ordninger stadig udgjorde en anseelig del af dagpasningen - især til de små børn. Alene de private betalingsordninger med ung pige og privat ikke-registreret dagpleje var af næsten samme omfang som den kommunale dagpasning (Nygaard Christoffersen, Bertelsen & Vestergaard, 1987).

I mange perioder har muligheden for offentlig dagpasning således haltet efter behovet for at få de mindre børn passet (dvs. de 0-2-årige). Europæiske lande som for

eksempel Frankrig, Italien, Belgien og Spanien havde i begyndelsen af 1990'erne en højere dækning end herhjemme, hvad angår dagpasning af de 3-6-årige børn (Family Policy Studies Centre, 1998).⁴

I en lang række europæiske og nordamerikanske lande har man kunnet observere en tilsvarende udvikling med dels en uddannelseseksplosion, som især er kommet kvinderne til gode, dels en voldsomt stigende erhvervsdeltagelse fra småbørnsforældrene – også i lande, der i vid udstrækning ikke har offentlig dagpasning for de 0-2-årige, som vi kender for de nordiske lande (Haralambos & Holborn, 1996). Da man i flere engelsktalende lande ikke har aftaler om barselsorlovsordninger, betyder det, at mange mødre er tvunget tidligt tilbage på arbejdsmarkedet. En opgørelse fra slutningen af 1990'erne viser, at 10 pct. af de amerikanske mødre var i arbejde inden fire uger efter fødslen, og halvdelen inden barnet blev tre måneder (Brooks-Gunn et al., 2002; Caldwell, 1993).

Det sidste tiår har i Danmark stået i pladsgarantiens tegn. Efter mange år med mangel på pasningspladser har regeringen gjort det attraktivt for kommunerne at udstede pasningsgaranti via muligheden for større forældrebetaling for dagpasningen. Vi er derfor i en situation, hvor pasningsproblemet begrænser sig til udvalgte kommuner i landet, herunder ikke mindst Københavns kommune, som har svært ved at finde velegnede arealer til nye daginstitutioner. Nu vurderer man i visse geografiske områder, at antallet af børn i førskolealderen falder i de kommende år, hvorfor den nye situation er, at dagpasningsområdet skal kæmpe med skolerne om de samme, begrænsede ressourcer.

Disse samfundsmæssige ændringer, hvor kvinder forbliver på arbejdsmarkedet, når de får børn, med tilsvarende forandrede kønsroller, har medført skelsættende ændringer af barndommen. Et interessant spørgsmål er, hvad det betyder for børnene, at husmorrollen forsvandt (og der ikke kom en husfar i stedet)? Hvordan påvirker forskellige typer af dagpasningsforløb børnene emotionelt, kognitivt og socialt? Er der forskelle i kvaliteten mellem daginstitutioner, og hvilken betydning får dette for de svagere børn? Er den offentlige dagpasning med til at udviske de sociale forskelle blandt børnene, eller bliver de endnu dybere? Hvad betyder dagpasningen for børnenes helbred og sundhed?

⁴ Man skal dog være opmærksom på, at noget af den høje institutionsdækning i Sydeuropa er såkaldt forskole-aktiviteter for de 3-5-årige, som ikke nødvendigvis giver pasning en hel arbejdsdag. Ser man på småbørnsinstitutioner (0-2 år) lå Danmark og Sverige helt i top på europæisk plan.

Det spørgsmål, som har optaget forskningsverdenen allermest, har været, om man har skadet børnene ved en alt for tidlig daglig adskillelse fra forældrene. Nogle af disse spørgsmål vil i det følgende blive belyst ved hjælp af tilgængelig forskningslitteratur.

4. Teorier om tilknytning og relationen mellem barn og forældre

Når man vil undersøge effekterne af pasning uden for hjemmet, skal det ses i lyset af den betydning, det har at blive passet i hjemmet. Hvordan forstår vi relationen mellem barnet og dets forældre, og hvilken betydning har det, at vilkårene for denne relation ændres markant?

I den engelsksprogede verden har én teori haft en dominerende indflydelse på tænkningen om en eventuel skadelig påvirkning af små børns dagpasning udenfor hjemmet – selvom denne teori er baseret på et erfaringsmateriale fra et helt andet område.

Bowlby (1951) viste ved gennemgang af egne og andres undersøgelser, at børn, der blev afskåret fra forældres omsorg (fx i forbindelse med anbringelse på døgninstitution) fik alvorlige følelsesmæssige skader.⁵ Og når disse børn blev lidt større, var deres skolepræstationer relativt ringe. Flere uafhængige studier fra forskellige lande viste ved brug af forskellige kriterier det samme nedslående resultat. Både den motoriske, følelsesmæssige og sproglige udvikling, men fx også immunforsvar og appetit, blev tydeligvis påvirket af institutionsopholdet.

Man lagde stor vægt på renlighed på døgninstitutionerne, men kun lidt vægt på børnenes psykologiske behov. I disse upersonlige institutioner var den eneste kortvarige kontakt, spædbørnene oplevede med et andet menneske, når de skulle vaskes, skiftes og mades. Barnet oplevede mange skift i personalet, som eksplicit blev opfordret til ikke at knytte sig personligt til børnene (Zeanah & Emde, 1994). Børn, der derimod enten blev genforenet med egne forældre, blev overladt til plejeforældre, eller fik en “moderssubstitut”, genvandt til gengæld hurtigt det tabte terræn. På samme måde kunne man iagttage

⁵ Bowlby's undersøgelser omfattede dels studier af døgninstitutioner, børn af mødre i fængsel, eller børn der midlertidigt blev adskilt fra deres mødre enten som følge af deres eget eller deres mødres hospitalsophold, og endelig engelske børn, der under anden verdenskrigs luftbombardementer blev evakueret fra London (Goldthorpe, 1987).

en tydelig forbedring hos de småbørn, der boede på institution og blev passet med personlig omsorg af den samme person i stedet for af flere forskellige.

Andre senere undersøgelser har i tråd med Bowlby fundet, at en usikker tilknytning til forældrene tidligt i livet hang sammen med senere adfærdsvanskeligheder, og med konflikter både med omsorgspersoner og kammerater. Bl.a. har man fundet, at børn med en usikker tidlig tilknytning havde et lavere selvværd som 6-årige. De stolede gennemgående mindre på sig selv, og var mindre nysgerrige i forhold til deres omgivelser (Zeanah & Emde, 1994).

Bowlby's teori om relationen mellem barnet og forælderen hævder, at det er essentielt for barnet at have et varmt, intimt og kontinuerligt forhold til sin mor (eller en permanent morssubstitut). Selvom der er tale om både et biologisk og genetisk forhold, så var det for Bowlby den sociale relation, der var nøglen til at forstå børnenes voldsomme reaktioner på separationen fra forældrene. Forældrerelationens 'evighed' blev fjernet. Selv et kortvarigt hospitalsophold, som dengang medførte en adskillelse fra forældrene, kunne af barnet opleves, som om hele verden faldt sammen. De voksne, som kunne overskue opholdets varighed, forstod derfor ikke rækkevidden af den påvirkning, de udsatte barnet for.

Bowlby's arbejder resulterede senere hen i, at døgninstitutioner og hospitalsrutiner blev ændret, så man i dag i vid udstrækning undgår at adskille forældre og mindre børn. Desuden førte hans resultater også til, at man udviklede en standardiseret observationsmetode til at vurdere forældre-barn tilknytningen for ganske små børn (beskrives længere fremme).

Bowlby har været kritiseret for at overdrive de negative effekter af at blive fjernet fra forældrene tidligt (jf. Andersson, 1984). Samtidig må man også være opmærksom på, at der ikke kan drages en automatisk parallel mellem det at blive fjernet fuldstændigt fra sine forældre, som det sker i forbindelse med en anbringelse, og gentagne, men midlertidige afbrydelser af kontakten mellem barn og forældre, der sker i forbindelse med dagpasning. Der er altså grund til at tage Bowlbys resultater med et vist gran salt i forhold til dagpasningsfeltet, fordi senere udviklingspsykologiske undersøgelser af småbørn peger på, at selv det helt lille barn er relativt kompetent til at have kontakt med flere voksne (Sommer, 1996). Alligevel er det dog den Bowlby'ske bekymring, der har præget en stor del af forskningen på området.

5. Årsager og effektmål

Vi vil i afsnittene 5-10 redegøre for nationale og internationale forskningsresultater ud fra følgende hovedspørgsmål:

- Hvilken betydning har det, at barnet passes lang tid hver dag?
- Hvilken betydning har tidspunktet for dagpasningens start?
- Hvilken betydning har dagpasningens kvalitet for barnets udvikling på kortere og længere sigt?
- I hvilken udstrækning har dagpasningssystemet en forebyggende og støttende funktion for udsatte børn?
- Hvilken rolle spiller forældrene og deres trivsel for barnets trivsel?

Et af de tidligste mål i forskningen for effekten af adskillelsen fra hovedomsorgsfiguren var karakteren af den tidlige barn-mor tilknytning, som beskrevet ovenfor.

Der er imidlertid senere – formentlig som en afspejling af den stigende efterspørgsel på dagpasning - også været interesse for at vurdere andre effekter, som rækker ud over barnets tilknytning til moren. Dette skyldes blandt andet også en stigende skepsis med hensyn til gyldigheden af de kontrollerede og standardiserede forsøg med ”**strange situation**” – en metode, der blev udviklet med henblik på at vurdere barnets tilknytning til sin mor.⁶ I dette laboratorieforsøg med mor og barn, overlader moren sit barn til en helt fremmed og forlader rummet, for derefter at komme tilbage, og man studerer barnets reaktion i forbindelse med adskillelsen fra og genforeningen med moren (Caldwell, 1993). En kritik af tilknytningsteoriernes anvendelse på dagpasningssammenhænge er, at børn i daginstitution - på nær de første gange i en ny institution – overlades til voksne, de kender, og i omgivelser de er fortrolige med. Det er derfor svært at drage en parallel mellem forsøget og dagpasning i al almindelighed.

Mange af de undersøgelser, der har beskæftiget sig med effekter af dagpasning, har benyttet en **udviklingspsykologisk forståelsesramme**, hvorfor indikatorer eller resultatmål for vurderingen af dagpasningens effekter har været barnets udvikling på længere sigt på en række områder, ofte med fokus på kompetencer og adfærd i skolesammenhæng. Currie (2000), som særligt ser på dagpasning som en specifik indsats over for truede børn, nævner følgende indikatorer:

⁶ Forsøget med fremmedsituationen (Strange situation) er udarbejdet af Ainsworth (1982). Man klassificerer her tilknytningen som enten sikker, angstelig/passiv eller angstelig/ambivalent alt efter barnets reaktion på otte små ”episoder”, som bl.a. indbefatter morens forsvinden og tilbagekomst (jf. Ochiltree, 1994).

- Den emotionelle udvikling
- Udviklingen af sociale, sproglige og kognitive kompetencer
- Intellektuel kompetence/skolefærdigheder, fx målt på karakterer, IQ, koncentrationsevne, special-undervisning, mv.
- Udvikling af adfærdsmæssige problemer, fx at barnet er kontrært, usamarbejdsvillig, har svært ved at tilpasse sig, asocial mv.
- Adfærd i ungdom og voksenliv, fx teenagemoderskab, evnen til at tage en studentereksamen senere hen, typen af erhvervsmæssig beskæftigelse, graden af selvforsørgelse/offentlig forsørgelse mv.

Harms' og Cliffords skala til måling af kvalitet i førskole-sammenhænge⁷ har været oversat til svensk (Andersson & Löfgren, 1994). Her benytter man 36 forskellige kvalitetsindikatorer på syv forskellige områder. Et område kan fx være børnenes sociale udvikling, hvor der er seks indikatorer: Tid og rum til at være alene og udvikle koncentration, selvstændighed og afkobling; fri leg; pædagogiske gruppeaktiviteter; forståelse for andre kulturer; stemning og atmosfære; og endelig tiltag med henblik på at integrere børn med behov for særskilt støtte. En evaluering af anvendelsen af ECERS på svenske forhold viste imidlertid, at forholdene generelt var så gode, at scoringerne næsten ikke varierede på tværs af institutionerne, hvorfor man ikke fik et særlig godt redskab til at vurdere institutionernes udviklingsbehov på (jf. Lamb, 1998).

Man må være opmærksom på, at udviklingsbegrebet ikke er en objektiv størrelse men udtryk for en social konstruktion, som er den måde, man ønsker at forstå udvikling på i en given periode. I mange af de refererede undersøgelser har der været fokus på at se, om dagpasning har fremmet kompetencer, der gøre barnet mere kompetent i skolesammenhæng.

Det kan i det følgende være vanskeligt at liste resultaterne snorlige op efter en stringent struktur af bestemte årsager og bestemte effekter, da mange undersøgelser har mere end én problemstilling inde i billedet og tit præsenterer forskningsresultaterne sammenblandet.

Ideelt set bør en vurdering af daginstitutionernes betydning for de helt små børn i øvrigt også inddrage vurderinger af alternativer til dagpasning som sammenligningsgrundlag. Er det aktuelle alternativ til vuggestuen fx social isolation fra andre børn, hvis

⁷ Early Childhood Environment Rating Scale (ECERS).

de passes hjemme? Eller kan fraværet af pasning have den konsekvens, at barnet skal tilbringe tiden i hjemmet under vilkår, der er belastende for et barn? Isolation fra andre børn, for eksempel at man ikke kommer i dagpasning i forbindelse med forældres arbejdsløshed eller førtidspension, nævnes af nogle som en risikofaktor, der kan øge de sociale forskelle mellem børnene (Family Policy Studies Centre, 1998). Dette kan være baggrunden for, at flere undersøgelser viser, at det især ser ud til at være de sårbare og socialt udsatte børn, der har stor gevinst ved en høj-kvalitets-dagpasning (McCartney, 2002; Caldwell, 1993).

Endelig skal man naturligvis være opmærksom på, om nogle af de forskelle man finder mellem børn i pasning og børn, der ikke har været passet ude, kan have eksisteret allerede forud for dagpasningen, sådan som Norberg (1998) påpeger.

6. Betydning af børnepasningens omfang og timing⁸

6.1 Lang tid i institution – en stigende tendens?

Et spørgsmål, der har præget den hjemlige debat, har været, om der i Danmark er en stigende tendens til, at småbørn i det daglige passet uden for hjemme i flere og flere timer. I debatten har vi ofte været overladt til ikke-dokumenterede påstande om, at de ændrede samfundsmæssige betingelser har skadet børnenes opvækstbetingelser. For eksempel påstås det, at børnene tilbringer længere og længere tid i daginstitution. For det andet påstås det, at mange forældre afleverer børnene i daginstitutionen, når de har ferie. For det tredje påstås det, at det bliver sværere og sværere for danske forældre at "finde plads til børnene i deres liv". Sammenholdes dette med forskningsresultaterne om betydningen af den tidlige tilknytning, kan sådanne påstande naturligvis give anledning til bekymring.

Men er det korrekt, at børnene tilbringer længere og længere tid i daginstitutioner i Danmark? Ud fra en logisk betragtning skulle man forvente, at børnene tilbringer flere timer i daginstitutionerne i dag end tidligere, fordi især kvinderne tilbringer længere tid på arbejdsmarkedet. En dansk undersøgelse viser således, at den gennemsnitlige ugentlige arbejdstid for småbørnsmødre (dvs. familier hvor yngste barn er 0-6 år) er steget fra 31 timer til 36 timer i løbet af de sidste 25 år. Samtidig er arbejdstiden for

⁸ Som nævnt under problemstilling, kan man argumentere for, at tidsproblematikken - spørgsmålet om omfang og timing af pasningen – også er et kvalitetsparameter. Vi har imidlertid valgt at skille det ud for sig selv her, da det er en forskningsproblemstilling, der er behandlet særskilt i mange undersøgelser.

småbørnsfædre dog faldet fra 45 timer til 42 timer om ugen, som en (delvis) afspejling af nedsættelsen af de overenskomstmæssige arbejdstider i samme periode (Nygaard Christoffersen, 1998a).

Går man lidt tilbage i tid, viser en undersøgelse fra begyndelsen af 1970'erne, at en femtedel af børnehavebørnene dagligt tilbragte 9 timer eller derover i daginstitutionen (Grøn-høj, 1975). I dag er pasningens omfang - stik imod forventningerne – faldet i den periode, hvor kvindernes arbejdstid er steget. I 1985 var det omkring 7,2 timer i gennemsnit pr. børnehavebarn (Nygaard Christoffersen et al., 1987). Ved nye dataindsamlinger i 1998 og 1999 viste det sig, at pasningstiden var faldet til i gennemsnit 6,9 timer dagligt, og kun omkring 13 pct. passes op til eller over 9 timer dagligt i daginstitution (Andersen & Hestbæk, 1999).⁹

Omfanget af pasning for de 3-5-årige:

34% - Højst 6 timer daglig
25% - Op til 7 timer daglig
25% - Op til 8 timer daglig
11% - Op til 9 timer daglig
2% - Over 9 timer daglig

I gennemsnit 6,9 timer daglig

Kilde: Andersen & Hestbæk, 1999

6.2 Betydningen af pasningens omfang og timing

Spørgsmålet er, om Bowlbys resultater også har gyldig på dagpasningsområdet, sådan at jo tidligere barnet bliver passet uden for hjemmet, jo større skade kan det forvolde på barnets udviklingsmuligheder.

Caldwells undersøgelse kan støtte denne antagelse, idet større børn, der tidligt var blevet passet ude mange timer om dagen, gennemgående blev mere aggressive og usamarbejdsvillige i sociale situationer (Caldwell, 1993).

En anden, stor amerikansk undersøgelse (149 børn) undersøgte børnenes tilknytning til moren i en laboratoriesituation, da de var 12 måneder. Denne test blev sammenholdt med børnenes dagpasningskarriere, der blev beskrevet gennem interview med forældrene, da barnet var tre, ni og tolv måneder gammelt. De fleste børn blev pas-

⁹ Andersen & Hestbæks undersøgelse (1999) viser, at der er en overhyppighed af enlige mødre blandt forældrene til de børn, der passes 9 timer eller mere i det daglige. Omvendt blev en stor andel af børnene fra familier, hvor mindst en af forældrene ikke arbejdede på interviewtidspunktet, passet højst 6 timer om dagen. I 2. dataindsamling fra Socialforskningsinstituttets børneforløbsundersøgelse er antallet af pasningstimer på ugebasis endnu lavere, nemlig i gennemsnit 31 timer pr. uge, svarende til 6,2 timer pr. dag.

set af barnepiger eller i lignende ordninger, kun få blev passet i vuggestue. Undersøgelsen viste, at barnet i 12 måneders alderen havde en usikker tilknytning til moren, hvis barnet ikke var blevet passet af hende det første år – især hvis der var tale om længere tids pasning hver dag (Belsky & Rovine, 1988). Den usikre tilknytning var dog kun gældende under særlige omstændigheder: Hvis moren manglede lydhørhed og sensitivitet over for barnet, eller hvis hun var utilfreds med ægteskabet, syntes det at påvirke barn-mor tilknytningen negativt. Relationen til moren var altså udslagsgivende for barnets reaktion.

Belskys hypotese er, at tidlig pasning (fx spædbørn under ét år) og omfattende dagpasning (fx mere end 20-30 timer om ugen) af andre end forældrene selv udgør en risiko for barnets udvikling. Dels med hensyn til at udvikle en sikker tilknytning til forældrene, dels med hensyn til udviklingen af en række sociale, emotionelle og kognitive færdigheder på længere sigt. Belsky pointerer, at den udviklingsmæssige risiko består i **kombinationen** af dels mange timers dagpasning igennem flere år, dels at dagpasningen starter meget tidlig i barnets liv. ”Doseringshypotesen” er fremsat på grundlag af sammenstilling af et omfattende erfaringsmateriale, men bliver stadig diskuteret blandt forskere (Belsky, 2001).¹⁰

Belsky finder i egne og andres undersøgelser, at børn, som blev passet mere end 30 timer om ugen i barnets første leveår, har en forøget risiko for usikker tilknytning til moren. Han konkluderer desuden, at sociale og adfærdsmæssige problemer til en vis grad kan forudsiges udfra omfanget af dagpasning gennem den tidlige barndom (Belsky, 2001). Hans resultater understøttes af en række undersøgelser. Bl.a. viser en norsk undersøgelse, at børn, der er blevet passet meget uden for hjemmet, udviser flere problemer i skolen ifølge lærernes registreringer (Borge & Melhuish, 1995). Belsky påpeger dog retfærdigvis også, at andre, nyere undersøgelser modsat viser positive resultater om børn, der kommer tidligt og intensivt i pasning (se fx Lamb, 1998).

Anderssons berømte forløbsundersøgelse af 128 svenske børn født i 1975, der blev passet henholdsvis i dagpasning og hjemme, fulgte børnene, til de blev 16 år. Denne undersøgelse viser de modsatte resultater af Belsky, idet der er utvetydigt positive effekter af tidlige institutionspasning. De børn, der startede tidligt i daginstitution (dvs. i 6-12-måneders-alderen) var mindre bange, mere frimodige og mere socialt tillidsfulde

end deres jævnaldrende, da børnene var 8 år. De tidligt institutionspassede børn klarede sig betydeligt bedre i skolen som 8-årige med hensyn til social kompetence og skolefærdigheder. De udviste større udholdenhed og selvstændighed, og der var relativt færre utilpassede blandt de tidligere børnehalebørn, også når der var taget hensyn til forældres sociale, uddannelsesmæssige og økonomiske forhold (Andersson, 1986, 1988, 1989, 1992, 1994a, 1994b). Her skal man dog være opmærksom på, at undersøgelsen er påbegyndt i en periode, hvor en meget stor del af børnene ikke gik i daginstitution, men hvor der var store forandringer i gang på området som følge af stigningen i kvindernes erhvervsfrekvens i denne periode.¹¹

I en retrospektiv undersøgelse af tidlig dagpasning i Texas fandt Vandell & Corasaniti (1990) i modsætning til Andersson (ovenfor), at børn, der kommer tidligt og længe i dagpasning, klarer sig dårligere på en række parametre. Børn, der havde været meget væk hjemmefra i fremmed pasning var mere frygtsomme, mindre åbne, mindre nysgerrige og mindre glade end deres jævnaldrende. Da Texas var kendt for at have minimale standarder for dagpasningen, tilskrev forskerne de dårlige resultater til pasningens dårlige kvalitet.

Når Andersson (op. cit.) i sin undersøgelse af dagpasning før 1-års-alderen finder, at bl.a. den sproglige udvikling var bedre i 8-års-alderen end blandt deres jævnaldrende, har en række forskere, der har erfaringer fra internationale sammenligninger af dagpasning (fx Hennessy, Martin, Moss & Melhuish, 1992) antaget, at de fundne forskelle til dels skyldes den høje dagpasningskvalitet i Sverige. Sverige har bl.a. relativt veluddannet personale, og havde på undersøgelsestidspunktet en offentligt finansieret barselsorlov på seks måneder.

Andre svenske undersøgelser viser tilsvarende resultater som Andersson. En undersøgelse har fulgt 139 børn frem til skolealderen i midten af 1960'erne. Den viste, at børnehalebørn klarede sig ligeså godt som de øvrige ved skolestart, men med hensyn til visse dele af børnenes intellektuelle udvikling klarede de sig bedre end deres jævnaldrende (fx elementære kundskaber og færdigheder, sproglige færdigheder og geografiske orientering (jf. Broberg et al., 1989; Broberg et al., 1997).

¹⁰ Belsky er med i NICHD-netværket, som vi refererer til flere gange i dette arbejdsrapport. I netværket er både forskere, der er skeptiske over for tidlig dagpasning, og omvendt forskere, der mener, at dagpasning generelt har en positiv indvirkning på barnets udvikling.

¹¹ Undersøgelsen har ikke kontrolleret for forskelle i kvalitet, men er som sagt foretaget i Sverige, hvor institutionerne gennemgående er af en relativ høj kvalitet sammenlignet med USA og UK.

En tredje svensk undersøgelse viser, at dagpasningskarrieren ser ud til at betyde mindre end barnets sociale og økonomisk baggrund i hjemmet, når man skal forklare forskelle i børnenes resultater i skolen. Hertil kommer endelig en svensk undersøgelse, hvor man har fulgt 60 børn, der var i vuggestue, og 60 børn, der enten blev passet af forældrene i eget hjem eller i et fremmed hjem, og hvor børnene blev fulgt til de var 9-10 år gamle. Heller ikke denne undersøgelse viste nævneværdige forskelle, der kunne henføres til dagpasningstypen (Hwang, Broberg & Lamb, 1991).

Endelig viser Socialforskningsinstituttets børneforløbsundersøgelse, at antallet af timer i dagpasning uden for hjemmet ikke hænger sammen med stress-reaktioner hos barnet eller hyppigheden af konflikter mellem børn forældre (Nygaard Christoffersen, 2000c).¹²

Alt i alt må man konstatere, at hvad angår betydningen af dagpasningens omfang og timing står vi med temmelig modsatrettede resultater. Der er imidlertid det mønster i resultaterne, at det især er engelske og amerikanske undersøgelser, der viser negative resultater, mens danske og især svenske undersøgelser utvetydigt peger på en signifikant positiv effekt. Man efterlades altså med det metodologiske problem, som vi har nævnt tidligere, at vi ikke ved, om forskellene skyldes, at de skandinaviske daginstitutioner gennemsnitligt er af så høj en kvalitet. Ligeledes er det ikke præciseret, under hvilke betingelser dagpasning synes at have positive effekter, mens der mere entydigt peges på, at megen pasning tidligt i barnets liv under bestemte vilkår kan bidrage til en negativ barn-mor tilknytning.

7. Dagpasningens kvalitet

Gennemgang af en lang række internationale forskningsresultater støtter den antagelse, at velfungerende daginstitutioner kan stimulere børnenes sociale udvikling (Sjølund, 1969; Andersson, 1988; Strandell, 1994).

I en undersøgelse fra Göteborg, hvor 11-24 måneder gamle børn følges (Hwang, Broberg & Lamb, 1991), konkluderer man, at det ikke så meget er typen af dagpasning (vuggestue, børnehave, dagpleje), som **dagpasningskvaliteten**, der er udslagsgivende for børnenes senere udvikling (bl.a. sociale færdigheder og visse personlighedstræk). Til forskel fra næsten alle andre undersøgelser viste denne undersøgelse

ingen sammenhæng mellem udviklingen af barnets sproglige færdigheder og dagpasningskvaliteten. Kun i de tilfælde, hvor kvaliteten af daginstitutionen faldt under et vist niveau, kunne det registreres på børnenes udvikling.

I Danmark har vi ikke tilsvarende undersøgelser, der inddrager oplysninger om dagpasningens kvalitet, samtidig med at børnenes udvikling følges over et længere tidsrum, således at eventuelle længerevarende effekter af en god eller dårlig pasningskvalitet kan belyses. Men en række udenlandske undersøgelser – især engelske og amerikanske – er velegnede til at belyse den længerevarende betydning af forskelle i dagpasningskvalitet, blandt andet fordi kvaliteten i disse lande er så varierende.

I vurderingen af dagpasningens kvalitet har man fortrinsvis anvendt strukturelle indikatorer, som er nemme at belyse pålideligt fx:

- Normering (dvs. antal børn pr. voksen)
- Gruppestørrelse
- Personaleudskiftning versus kontinuitet
- Fysiske omgivelser, pladsforhold, støj mv.

Efterhånden er de mere bløde indikatorer som fx mellem menneskelige relationer og processer dog også blevet inddraget:

- personalets kvalifikationer
- omsorgskulturen/institutionskulturen

Effekten af disse kvalitetsparametre er ofte målt på:

- Udviklingen af sociale kompetencer, herunder børnenes indbyrdes relationer
- Udviklingen af sproglige og kognitive kompetencer
- Barnets emotionelle udvikling (er barnet fx glad, viser det venlighed, åbenhed, indlevelse, fordybelse mv.).¹³

Vi vil nedenfor redegøre for forskningsresultater om forskellige kvalitetsindikatorer. Indikatorerne vil blive behandlet i lidt blandet orden i overensstemmelse med de undersøgelser, de udgør en del af, som ofte indbefatter flere faktorer samtidig. Ikke overrasken-

¹² Undersøgelsen medtager ikke kvaliteten af dagpasningen i sine analyser.

¹³ Jf. Broström & Thyssen, 1996.

de peger flere undersøgelser på, at der er en sammenhæng mellem de strukturelle forhold og processer og relationer mellem børnene indbyrdes og mellem voksne og børn.

7.1 Betydningen af normeringsforhold og gruppestørrelse

Der kan være forskelle fra land til land, hvad man skal forstå som gode og dårlige normeringsforhold. Men selv om dette kan variere fra undersøgelse til undersøgelse, ses forbavsende ensartede resultater. I Howes' undersøgelse af dagpasningens kvalitet inddrages gruppestørrelse, personalenormeringen, pladsforholdene og hvorvidt, der var udarbejdet et individuelt "uddannelsesprogram" for det enkelte barn. Hvis gruppestørrelsen var mindre end 25, personalenormeringen var bedre end 1:8, og de øvrige nævnte forhold var i orden, defineredes dagpasningskvaliteten a priori som god. Howes' undersøgelse viste, at de børn, der senere i skolen udviklede flest adfærdsmæssige problemer, gennemgående kom fra dagpasning af dårligere kvalitet (Howes, Phillips & Whitebook, 1992).

En amerikansk undersøgelse sammenholder normeringsforholdene med gruppestørrelsen. Den viser, at især for de små børn er normeringsforholdene af stor betydning, mens gruppestørrelsen var af stor betydning for de større børnehalebørn. Lidt personale i forhold til børnetallet resulterede i øget social kontrol, mere rutine, flere tilsynsaktiviteter og øget pacificering af børnene. Ved dårligere normeringer og store børnegrupper vil personalet bruge mere energi på at kontrollere børnene end på at kommunikere med dem. Ved små grupper var børnene gennemgående mere idérige, mere udholdende i opgaveløsning og mere engagerede end ved store grupper (jf. Mehlby & Neymark, 1993; NICHD, 1996; Bremberg, 1998).

Howes, Rodning, Galluzzo & Myers (1988) finder i deres undersøgelse, at gruppestørrelsen har betydning for kontakten mellem børn og voksne. Når der kun er få børn, har de voksne i dagpasningen bedre mulighed for at være lydhøre og sensitive overfor børnenes ytringer. Og tilsvarende viser en engelsk undersøgelse, at når børn befinder sig i store grupper i daginstitutionen, retter de mere deres sproglige kontakt mod hinanden og i mindre udstrækning mod de voksne (Smith & Connolly, 1980). Da relationen mellem børnene og de voksne, ikke mindst karakteren af børnenes samtaler med de voksne, er af stor betydning for den sproglige udvikling, kan dette forklare, hvorfor store børnegrupper ser ud til at have en negativ betydning for udviklingen af sproglige kompetencer.

En større gruppestørrelse kan også være forbundet med en mere udemokratisk ledelsesstil hos personalet modsat mere fleksible, børneorienterede principper (Melhuish, 1991).

En svensk undersøgelse har vist, at personalet ved store børnegrupper var nødt til at strukturere daginstitutionshverdagen meget mere på bekostning af selvvalgte og spontane aktiviteter (Häglund & Plamerus, 1987). En anden svensk undersøgelse viser, at ændring af de fysiske rammer og normeringsforholdene kan have en betydning for børnenes stress-niveau. Den svenske undersøgelse af 2½-4½-årige børn viste, at ved en ændring til en dårligere normering i institutionen (1 voksen pr. 5 børn, sammenlignet med 1:3 tidligere), kunne man måle en forøgelse af stresshormoner (adrenalin og noradrenalin) i børnenes urin. Hos personalet blev sygefraværet desuden fordoblet ved den dårligere normering (Cederblad & Höök, 1980).

Franske undersøgelser viser ligeledes, at gruppestørrelse og normering er af betydning for hvor lydhør og sensitiv læreren kan være over de enkelte børn. Undersøgelser viste en sammenhæng med øget cortisol niveau hos børnene ved en ringere normering, sammenlignet med dem, der havde fået bedre normeringsforhold.

Disse franske undersøgelser understøtter den antagelse, at det er kvaliteten af interaktionen mellem de voksne og børnene i dagpasningen, der er afgørende, men det kan være vanskeligt at regulere interaktionen mellem de voksne og børnene. Bedre normeringsforhold, mindre grupper og bedre uddannelse af personalet gør det mere sandsynligt, at man kan opnå en situation, hvor de voksne kan være mere opmærksomme og lyttende (jf. Currie, 2000).

Alt i alt er der ganske entydige indikationer på, at lav normering og stor gruppestørrelse har en negativ betydning for stressniveauet, for den relation der udvikles mellem børn og pædagoger, og dermed for omsorgskulturen mere overordnet. Samtidig influerer det på vilkårene for samtaler mellem børnene og de voksne, som viser sig at have stor betydning for den sproglige udvikling (se også afsnit 7.7).

7.2 Betydningen af personaleudskiftning versus kontinuitet

En vis kontinuitet er vigtig i små børns verden. Er der tale om alvorlig mangel på kontinuitet, som det ofte kan være tilfældet i mange af de vuggestuer, som de amerikanske

undersøgelser omfatter, så kan det være skadeligt for barnets udvikling af et selektivt tilknytningsforhold (Rutter & Rutter, 1993).¹⁴

Resultaterne fra en række undersøgelser underbygger Bowlby's påstand om, at mange tidlige skift mellem forskellige omsorgspersoner kan have længerevarende, skadelige konsekvenser for børnenes udvikling. Fx fulgte man i en engelsk undersøgelse børn fra fødslen til 6-års-alderen. Resultaterne viste, at de børn, der blev udsat for mange skift i de første år, gennemsnitligt havde en langsommere udvikling af kognitive færdigheder end andre børn (jf. Hennessy et al., 1992). Det engelske National Child Care Staffing Study viste ligeledes, at en høj personaleudskiftning hang sammen med en langsommere kognitiv udvikling hos børnene (jf. Hennessy et al., 1992).

Omfanget af ustabilitet i personalegruppen viser ifølge Hennessy et al.'s (1992) gennemgang af forskningen desuden at have betydning for børnenes indbyrdes legerelationer. Når der var stabilitet og få udskiftninger legede børnene mere med hinanden i stedet for at vandre formålsløst rundt (Whitebook, Howes & Philips, 1989).

En stor udskiftning af personalet er en af de parametre, man traditionelt anvender til at vurdere arbejdsmiljøet. Dette perspektiv er også anlagt i en række trivselsundersøgelser af dagpasning, fordi personalets trivsel må antages at udgøre en vigtig del af børnenes dagpasningsmiljø. Disse undersøgelser viser, at i lande, hvor dagpasningen er dårligt lønnet, og arbejdskraften mangler uddannelse, kan man iagttage en stor udskiftning blandt personalet, især hvis der samtidig er beskæftigelsesmuligheder indenfor andre områder (Clarke-Stewart, 1991; Moss, 1987; Hennessy et al., 1992), antageligt med de nævnte negative effekter som mulige konsekvenser heraf.

Alt i alt er der altså grund til at antage, at ustabilitet i dagpasning med mange skift præger barnets kognitive, sociale og adfærdsmæssige udvikling i førskolealderen i negativ retning, uden at forskningen har præciseret hvornår og hvor længe, barnet er sensitiv over for dette problem.

7.3 Kvalifikationer, omsorgskultur og institutionskultur

En række undersøgelser peger samstemmende på, at relationen mellem børn og voksne er af stor betydning for, hvordan og i hvilken udstrækning børnene profiterer af dagpasningen. Undersøgelser peger desuden på, at veluddannet pædagogisk personale er relativt bedre til at indleve sig i børnenes verden og behov, til at være sensitive og responsi-

¹⁴ Man skelner også mellem et selektivt tilknytningsforhold, hvor barnet tydeligt knytter sig til forældre,

ve på en hensigtsmæssig måde, og til at have en udviklende dialog med børnene, sådan som det refereres nedenfor.

De voksne er altså vigtige for barnet. Ikke bare som en ydre figur, der udsteder regler og får dagpasningssystemet til at køre rent praktisk, men også som en aktiv sparingspartner, et menneske, der møder barnet med personlig forståelse og på baggrund heraf tager del i barnets interesser og glæder (Broström & Thyssen, 1996). Og når barnet har en god relation til den/de voksne, influerer det positivt på barnets udvikling af sociale kompetencer og sprog (Kärrby, 1993).

I lyset af dette resultat er det interessant, når en svensk undersøgelse viser, at veluddannet personale bedre evner at udvikle en god kontakt med barnet end en ikke lige så veluddannet personalegruppe (Häglund & Plamerus, 1987). Et tilsvarende resultat ses i en undersøgelse fra USA (se Clarke-Stewart, 1987 samt Hennessy et al., 1992). Dette uddybes i afsnit 7.7 om effekten af dagpasning på sproglige og kognitive kompetencer.

Thyssen (1992 & 1999) påpeger det meget interessante, at pædagogernes holdninger til og adfærd overfor børnene – betegnet som omsorgsmønstret eller **omsorgskulturen** - afspejler sig i børnenes indbyrdes relationer. På baggrund af en kvalitativ undersøgelse i tre institutioner fandt Thyssen bl.a., at en af de undersøgte institutioner var kendetegnet ved en mere kommanderende holdning hos personalet med få tilbud om kommunikation og manglende lydhørhed over for og indlevelse i børnene. Det gjaldt især over for de mest passive og mindst udviklede børn. Således var børnenes leg i denne institution præget af modsætninger og dominansforhold, ofte med en underliggende aggressiv stemning, og der var ringe forståelse for andre børns forslag. I en anden institution, hvor personalets omsorgskultur var karakteriseret ved forståelse og empati over for barnet og dets interesser, afspejlede det sig i få konflikter, og at børnene hørte på hinanden og bidrog i fællesskab til legen. Den overordnede kultur i institutionen påvirker altså børnenes vilkår og deres indbyrdes relationer.

Ellegaards studie af den sociokulturelle baggrunds betydning for det enkelte barn ser daginstitutionen i et socialantropologisk perspektiv. Han mener, at mange daginstitutioner har en pædagogik, der favoriserer børn fra middelklassen, fordi der er en relativt høj grad af overensstemmelse mellem institutionens kulturelle koder, og de koder, barnet møder i sit dagligliv uden for institutionen. Børn med en anden sociokulturel

over for et diffust tilknytningsforhold, hvor barnet er usædvanligt venlig over for fremmede.

baggrund har sværere ved at forstå og profitere af denne pædagogik, betegnet som den usynlige pædagogik (Ellegaard, 2000). Samme effekt har Dencik (1995) og før ham Langsted og Sommer (1992) peget på .

Alt i alt må det konkluderes, at personalets evne til at sanse, støtte og udfordre børnene i samspil med den omsorgskultur, der findes i institutionen, er af betydning, dels for relationen voksen-barn, dels for omgangsformerne børnene imellem. Dette spiller i sidste instans ind på, hvor meget og hvad, barnet får ud af at blive passet i den pågældende institution.

7.4 Sundhed og sygelighed i daginstitutionerne

Adskillige danske forskningsresultater viser, at sygeligheden hos børn, der passes i daginstitutioner, er større end hos børn, der passes i familiedagpleje eller hjemme. Børn i vuggestuer har gennemgående flere sygedage end deres jævnaldrende, der passes i integrerede institutioner (Hillerød-undersøgelsen, 1999). En undersøgelse blandt københavnske vuggestuer viser da også, at de hygiejniske rutiner ikke lever op til normerne (Rindel et al., 1992)

En dansk afhandling (Uldall, 1986) viser samstemmende, at den relative risiko for mange lettere tilfælde af sygelighed var markant større hos børn i daginstitution i forhold til hjemmepassede børn. Sygeligheden var stigende, jo flere børn, barnet blev passet sammen med, hvilket tyder på, at smitterisikoen er den afgørende faktor (Vedel-Petersen, 1992). En finsk undersøgelse har vurderet at omkring 14 pct. af tilfældene med mellemørebetændelse hos børn under 2 år kunne undgås, hvis de ikke blev passet i vuggestue (Bremberg, 1998).

Dette underbygges af en nyere undersøgelse, der konkluderer, at pladsforholdene er af væsentlig betydning for sygeligheden blandt vuggestuebørn. Sygeligheden er mindre, når grupperumsarealet er stort i forhold til antallet af børn. Det er beregnet, at antallet af sygedage mindskes med omkring 10 pct. for hver kvadratmeter per barn, grupperumsarealet øges (Rindel et al., 1997).

Mange børn i grupperummene, trange forhold og et utilstrækkeligt luftskifte udgør en effektiv smittespredning. Disse forhold kunne med fordel indgå i en løbende registrering for at følge udviklingen på området sammen med opgørelser af, hvor megen tid børnene tilbringer udendørs, idet sygefraværet mindskes, jo mere børnene er ude (Bremberg, 1998).

Endelig synes trafikforholdene at have en betydning for sygeligheden. I en dansk undersøgelse havde institutioner, der var placeret ved en stærk trafikeret vej, 16 pct. flere sygedage end institutioner ved mindre trafikerede veje (Rindell et al., 1992).

Alt i alt må man konkludere, at dagpasning bidrager med et større antal sygedage for det enkelte barn, men at der normalt ikke er tale om sygdomsforløb, som har længerevarende, udviklingsmæssige konsekvenser for det enkelte barn. Interventionsundersøgelser viser ydermere, at man i visse tilfælde og med enkle midler kan reducere forekomsten af visse sygdomme ved en skærpet hygiejne, fx hyppig vask af hænder (Hygiejnegruppen, 2002; Uldall, 1990).

7.5 Plads, støj og indeklima i daginstitutionen

Meget støj og pladsmangel i institutionen kan være af så grell karakter, at det nedsætter barnets mulighed for at udvikle grundlæggende færdigheder (Ellneby, 2000). Smith & Connolly (1977) finder således, at dårlige pladsforhold har betydning for en øget udvikling af aggressioner, og for få legeredskaber kan i sig selv være konfliktgenererende.

En undersøgelse af støjen i enkelte, danske børneinstitutioner viser, at støjniveauet i perioder er af en sådan kaliber, at Arbejdstilsynet ville have påbudt beskyttelsesforanstaltninger, hvis man havde anvendt samme regler, som gælder for arbejdspladser for voksne. Undersøgelsen omhandlede nogle af de faktorer, der ofte blev nævnt i forbindelse med dårligt indeklima i institutioner. Det drejede sig om støj, koncentration af kuldioxid (CO₂), rumtemperatur og relativ luftfugtighed. Den blev gennemført for en repræsentativ stikprøve på 176 daginstitutioner som en arbejdsmiljøundersøgelse for derigennem at undersøge, hvorvidt Arbejdstilsynets bestemmelser blev overholdt.

Undersøgelsen viste, at niveauet for den gennemsnitlige støjbelastning i vuggestuerne krævede, at der forefandt høreværn i institutionen. For 7 pct. af vuggestuerne, 2 pct. af børnehaverne og i 17 pct. af skolefritidsordningerne skulle der ikke blot findes høreværn, men det var påkrævet at anvende høreværn efter Arbejdstilsynets regler. For omkring en fjerdedel af vuggestuerne, næsten halvdelen af børnehaverne og en tredjedel af skolefritidsordningerne blev grænserne for kuldioxidkoncentrationen overskredet, ligesom den relative luftfugtighed blev overskredet for omkring hver femte børnehave og hver tiende skolefritidsordning.

Samlet konkluderes, at for 43 pct. af de danske vuggestuer, 22 pct. af børnehaverne, og 15 pct. af skolefritidsordningerne overholdes normerne for både støjniveau,

koncentration af kuldioxid og den relative luftfugtighed. Ikke overraskende viste undersøgelsen, at børnetætheden, altså antallet af børn per kvadratmeter, var afgørende for støjniveauet (DTI Byggeri, 1998; Ingemansson Technology, 1998).

Andre har peget på betydningen af de mere bløde indikatorer, fx at børn har brug for at indrette det fysiske rum i institutionen, sådan at der kan være en vis grad af privathed (Kampmann, 1994), hvilket kan være vanskeligt med relativt mange børn på få m². For lidt plads påvirker desuden barnets udviklingsmuligheder. Er der mindre end 3 m² pr. barn, reduceres børnenes grovmotoriske aktivitet, der er mindre gruppeleg, og man kan i en vis udstrækning observere en mere aggressiv adfærd (Kärrby, 1993).

7.6 Effekter af dagpasning på de sociale kompetencer

Undersøgelser peger på, at fælles leg med andre børn er helt essentielt i den alder, hvor man går i børnehave (Broström & Thyssen, 1996). Gennem legen og den fantasiverden, der opstår, er børnene medskabere af et særligt univers, en "legeverden".

Daginstitutionerne udgør et vigtigt mødested for etablering af kontakter, der kan udvikle sig til venskaber. Undersøgelser peger på, at selv små børn har glæde af hinanden (Jalmert, 1980; Strandell, 1994 og 1999), og deres udvikling befordres af legen med andre børn. Ud fra børnenes egen adfærd at dømme er netop venskabsrelationer til deres jævnaldrende noget af det, der optager dem aller mest (Sigsgaard, 1983; Frønes, 1994, 1998, 1999). Becker (1977) fandt i en undersøgelse af børn i 9-måneders alderen, at børn i den alder er mere interesserede i jævnaldrende børn end i fx legetøj, omgivelser, forældre eller andre voksne (jf. Børnekommissionen, 1981).

Ofte vil daginstitutionen udgøre en udbygning af børnenes sociale netværk, og i et senmoderne samfund som Danmark må man betragte daginstitutionen som værende en helt central arena for udvikling af børns venskaber (Dencik, 1999; Langsted og Sommer, 1992).

Andersen og Kampmann undersøgte børnenes legekultur gennem videoregistrering og observationer i to daginstitutioner (1997). De fandt en række forskelle i institutionskultur mellem de undersøgte institutioner. Den ene institution var præget af ordentlighed og registrering af børnenes adfærd med begrænset empati heri. Den langvarige og fantasifulde leg udfoldedes især i de "mentale" rum, hvor personalet ikke havde organiseret og reguleret forløbet. Den anden institution var i mindre udstrækning præget af regulering, og det afspejlede sig i et mere aktivt legemønster, hvor børnene selv var

udfarende. Andersen og Kampmann understreger imidlertid, at det er meget vanskeligt at tale om entydige kausalforhold inden for det pædagogiske felt, hvor én bestemt faktor (fx organisationsform eller institutionskultur etc.) medfører én bestemt effekt, og at man kan udgrænse disse faktorer i en analyse.

En engelsk undersøgelse, som omfattede 255 familier i London-området med første barn født i 1982, viste, at de børn, der var kommet i dagpasning, gennemgående var mindre sky og generte som 3-årige og også mere omgængelige og med et godt humør end deres jævnaldrende, som var blevet passet hjemme. Børnehavebørnene var mere samarbejdsvillige, mere villige til at dele og havde mere sympati for andre børn. Dagpasningen var kendetegnet ved at indeholde en handleplan med en række fælles aktiviteter for at øge børnenes sociale forståelse. Personalet fik en særlig uddannelse, så de var bedre rustede til at kunne håndtere problemer. Da børnene var blevet 6 år og kommet i børnehaveklasse, var der imidlertid ingen forskel at observere mellem de to grupper. Forskerne antyder, at det kan skyldes, at de alle var blevet socialiseret i legegrupper i børnehaveklassen. Hverken observationer eller lærernes beretninger vidner om længelevende negativ effekt på de sociale færdigheder af at være i dagpasning (Hennessy et al., 1992).

To nordamerikanske undersøgelser viser, at dagpasningens kvalitet kan have indflydelse på børnenes indbyrdes legerelationer. Field, Masi, Goldstein, Perry & Parl (1988) finder, at børn i dagpasning med en høj kvalitet oftere legede i grupper, samarbejdede mere, virkede gladere, og de smilede og lo oftere end deres jævnaldrene. Schindler, Moely, & Frank (1987) bekræftede disse resultater i deres undersøgelse af dagpasningens kvalitet, og også Howes, Phillips & Whitebooks undersøgelse (1992) viste, at det enkelte barns sociale kompetencer i forhold til legekammeraterne var positivt forbundet med normeringerne i institutionen.¹⁵

Der var dog også forskelle i resultaterne mellem disse undersøgelser. Mens Field et al. (1988) fandt, at børn i fuldtidsdagpasning var mere aggressive end dem, der var i deltidspasning, kunne disse resultater ikke støttes af Schindler et al. (1987).

Howes og al. har undersøgt de sociale kompetencer hos fire grupper af børn, der havde henholdsvis en sikker eller usikker tilknytning til moren og en sikker eller usikker tilknytning til pædagogen/dagplejemoren (Howes, 1989; Howes et al., 1988,

begge citeret fra Thyssen, 1999). Howes fandt ikke overraskende, at de børn, der havde en sikker tilknytning til begge sider, også havde de bedste sociale kompetencer. Overraskelsen ligger i, at de børn, der havde en usikker tilknytning til moren og en sikker tilknytning til den professionelle, lå på andenpladsen foran de børn, som havde en sikker tilknytning til moren men en usikker tilknytning til den professionelle. De ringeste sociale kompetencer lå meget forventeligt hos de børn, der havde usikker tilknytning til begge sider.

Sådanne modsatrettede resultater giver anledning til overvejelser over, hvorvidt der er nogle uoplyste forhold, der kan tænkes at være udslagsgivende for udvikling af de sociale kompetencer, herunder børnenes indbyrdes relationer. Eksempelvis har man i andre undersøgelser set på pladsforholdenes betydning eller problemer med manglende alderssvarende udfordringer og øget udvikling af aggressioner (Smith & Connolly, 1977).

Alt i alt tegnes der imidlertid et billede, hvor høj dagpasningskvalitet virker fremmende for udvikling af barnets sociale kompetencer, mens lav kvalitet omvendt kan virke negativt ind på børnenes måde at lege sammen på.

7.7 Effekterne af dagpasning for sproglige og kognitive kompetencer

Mens barnets sansemotoriske udvikling (løfte hovedet, gribe legetøj, sidde op, gå, kravle osv.) i stor udstrækning udvikles uafhængigt af en aktiv handlen fra forældrenes i takt med den neurologiske udvikling, er barnets sproglige udvikling næsten udelukkende afhængig af kulturelt indlærte færdigheder. Et forsøg gennemført i slutningen af det 16. århundrede viser som et kuriosum tydeligt dette. En gruppe børn blev her oplært uden brug af talesprog af en gruppe døvstumme munke. Hypotesen var, at de ville vokse op og tale hebraisk – som jo var guds sprog. Imidlertid blev børnene ude af stand til at tale, og kunne kun kommunikere ved hjælp af fagter (Haralambos & Holborn, 1996).

Nyere, engelske undersøgelser viser, at personalets **responsivitet** (dvs. lydhørhed eller sensitivitet) kan være af betydning for børnenes udvikling. Jo mere responsivitet personalet udviste, jo højere scorede børnene i kognitive og sproglige prøver (jf. Mehlbye & Neymark, 1993).

¹⁵ Denne undersøgelse viste i øvrigt også, at der var en sammenhæng mellem normeringer på den ene side, og personalekvalifikationer på den anden side. De institutioner, der havde gode normeringer, havde oftere også bedre kvalificeret pædagogisk personale og omvendt.

I en undersøgelse af dagpasningens indvirkning på barnets sprogudvikling sammenholdes dette med, om barnet blev passet hjemme af forældre, eller af andre udenfor hjemmet. For at vurdere barnets sproglige udvikling, fik Melhuish et al. (1990) og Melhuish (1991) optalt antallet af ord og kombinationer af ord, som barnet brugte. Uafhængigt heraf blev barnets kognitive udvikling vurderet. Undersøgelsen viste temmelig nedslående, at barnets sproglige udvikling i 18-måneders alderen gennemsnitligt var dårligere end det normale, hvis det havde været i vuggestue, selvom de pågældende forældre gennemgående var bedre uddannede, og deres socioøkonomiske situation var bedre end de øvrige børn. Den kognitive udvikling viste imidlertid ingen forskelle mellem de hjemmepassede og ikke-hjemmepassede. Imidlertid havde man ikke inddraget parametre til belysning af dagpasningens kvalitet i vurderingen, så der hersker usikkerhed om, hvorvidt resultaterne skyldes dagpasningens type eller kvalitet.

En af forklaringerne på de fundne forskelle kan således være, at der i de pågældende dagpasningssteder har været forskel på, hvor meget de voksne og børnene talte sammen. Betydningen af dette vises i en række undersøgelser i engelsktalende lande (UK, Canada, USA og Bermuda). De viser bl.a., at voksne i vuggestuer talte sjældnere med børnene, end det var tilfældet i dagpleje, pasning hos slægtninge, bedsteforældre mv. De voksne i vuggestuen var desuden gennemgående mindre sensitive overfor børnenes forsøg på at kommunikere (Goelman & Pence, 1988; Hennessy et al., 1992; McCartney, 1984; Rubinstein & Howes, 1979).

Andersson stiller i sin forløbsundersøgelse hovedspørgsmålet: I hvilken udstrækning lærer daginstitutionsbarnet noget, som det barn, der er passet hjemme, ikke har (lige så stor) mulighed for at lære? Undersøgelsen viser, at på alle tre effektparametre (skolepræstation, skoletilpasning og social kompetence) klarede børn, der havde gået i daginstitution sig bedre end dem, der ikke havde. Og jo tidligere de var startet, jo bedre klarede de sig. Imidlertid viste nogle af de senere undersøgelser også, at jo højere skoleklasse børnene kom i, jo mindre betød daginstitutionsbaggrunden (Andersson, 1994a).¹⁶

¹⁶ Ellegaard (2000) har en række forbehold over for Anderssons undersøgelse (p. 53f). Bl.a. er undersøgelsen gennemført i en periode, hvor kun en mindre andel af de svenske børn gik i daginstitution. Selv om Andersson i sine analyser tager højde for forældrenes socioøkonomiske og uddannelsesmæssige baggrund, anfører Ellegaard, at daginstitutionerne dengang først og fremmest blev anvendt af et ressourcestærkt mellemlag samt af enlige og socialt dårligt stillede. Desuden vurderer Ellegaard, at der muligvis er en underrepræsentation af børn af forældre med længerevarende uddannelser.

Svenning og Svenning (1979, jf. Ellegaard 2000) undersøgte effekten af daginstitutionsophold på karaktererne i 3. klasse, sammenholdt med effekten af forældrenes socialgruppe. Undersøgelsen viste, at der ikke var nogen effekt af pasningsformen. Til gengæld påvirkede forældrenes socialgruppe karaktererne meget. Undersøgelsen er gennemført i 1974-77, hvilket giver en række forbehold over for resultaternes holdbarhed i dag.

I en omhyggelig udført undersøgelse fra Chicago, hvor børnene blev observeret i hjemmet, i dagpasning og i et forskningscenter, fik man detaljerede oplysninger om de daglige aktiviteter, og kunne på denne måde belyse dagpasningens kvalitet til forskel fra en del af de øvrige undersøgelser, der alene baserer sig på nøgletal om normeringer, uddannelse og lønninger. Undersøgelsen viste, at jo højere uddannelse personalet havde, og jo mere samtale, der var mellem voksne og børn, jo mere fysisk kontakt og højtlesning fandt der sted, og jo bedre udviklede barnets kognitive færdigheder sig. Også pæne, velordnede omgivelser med færre voksenorienterede dekorationer syntes at kunne forudsige en relativ bedre udvikling hos børnene. Uddannelse og stabilitet hos personalet gav en bedre kognitiv udvikling hos børnene. Man konstaterede omvendt også, at en mere dikterende og kommanderende form hæmmede børnenes sproglige udvikling. Undersøgelsen viste endelig, at frihed til selvvalgte aktiviteter, stimulerende legetøj, og udviklende legemuligheder fremmede deres kognitive udvikling. Resultaterne var **uafhængige af pasningsform**, altså om det skete i privat uregistreret dagpleje, registeret dagpleje, eller daginstitution (Clarke-Stewart, 1987; Hennessy et al., 1992). Melhuish (1991) refererer en undersøgelse fra 1975, der viste, at drenge fik bedre læsefærdigheder som 6-7-årige, hvis de var blevet passet hjemme, end hvis de var blevet passet af andre end forældrene udenfor hjemmet. De, der var blevet passet i institution, var i denne undersøgelse mere aggressive, mindre sky og generte. Børnene, der havde været passet af moren var ikke så interesserede i sociale aktiviteter, men havde i stedet i højere grad overtaget forældrenes interesser og normer.

I en undersøgelse af børn i vuggestuer på Bermuda (McCartney, 1984) blev mange samtaler mellem voksne og børn taget som et udtryk for høj dagpasningens kvalitet. Ligesom andre undersøgelser viste også denne, at pigerne udviklede sproget hurtigere end drengene. Undersøgelsen viste også, at børn i de bedre institutioner klarede sig bedre på standardtests af deres sproglige udvikling – også når der var taget højde for forældrenes alder, uddannelse og beskæftigelse. Børn i institutioner, hvor personalet of-

test talte med børnene, udviklede deres sprog hurtigere. Det, der gjorde udslaget, var ifølge forskerne, at børnene havde forskellige erfaringer med de voksnes lydhørhed, dvs. de voksnes evne til at reagere på barnets forsøg på at kommunikere. I den dagpasning, hvor de voksne var mest lydhøre, lærte børnene hurtigere nogle sproglige færdigheder med at kombinere ord (Hennessy et al, 1992).

Goelman & Pence (1988) fandt i lighed hermed, at 3-5-årige børn, der ofte bliver talt til af de voksne, hurtigere udvikler deres sproglige færdigheder. Jo mere samtale frem for ordrer eller beskeder, i jo højere grad kunne man iagttage en mere nuanceret sproglig udvikling hos børnene.

Rubenstein & Howes (1979) finder i deres undersøgelse af dagpasningen for børn på 18 mdr. såvel i hjemmet som udenfor hjemmet, at det afgørende er, på hvilken måde de voksne taler til børnene.

I en svensk undersøgelse blev 146 børn løbende testet op til starten af skoleforløbet. Her viste det sig, at gruppen af daginstitutionsbørn havde bedre matematiske og sproglige færdigheder som 8-årige, hvad der ikke havde været tilfældet i 3-4 års alderen (Broberg et al., 1997).

Endelig er der en tidlig norsk undersøgelse, hvor man i 1974-75 testede 76 børn lige inden skolestart – halvt børn i pasning og halvt hjemmebørn (Hartmann, 1991, jf. fra Ellegaard, 2000). Børnene var ens, hvad angik mødrenes arbejdstid og uddannelse og familiens socioøkonomiske status. Undersøgelsen viste på baggrund af standardiserede forsøgssituationer af mødrenes opdragelsesstil, at børn, der havde været i daginstitution, i større udstrækning end andre børn evnede at se en sag eller en problemstilling fra en anden synsvinkel end deres egen eller end den foreliggende.¹⁷

Ellegaard (2000), som har gennemført et mere antropologisk orienteret studie af børns liv i daginstitution, skriver opsummerende omkring den eksisterende, skandinaviske viden om effekten af daginstitutioner på de kognitive kompetencer:

”Sammenfattende må det siges, at der i skandinaviske undersøgelser foretaget efter ca. midten af 70’erne findes en svag positiv, kognitiv effekt af daginstitutionsoophold, hvorimod ældre undersøgelser ikke finder nogen effekt. Med én undtagelse finder undersøgelserne til gengæld en betydelig effekt af barnets klassebaggrund på den kognitive udvikling” (Ellegaard, 2000, p. 57).

¹⁷ Det, der hos Piaget betegnes som evnen til at være decentreret, jf. Ellegaard (2000).

Man kan supplere denne opsummering på baggrund af de refererede undersøgelser fra en række lande – også ud over Skandinavien – med det vigtige resultat, at jo mere lydhøre og sensitive de voksne er overfor børnenes forsøg på at kommunikere, og jo mere der foregår en egentlig samtale mellem barn og voksen, jo hurtigere udvikler børnene deres sproglige færdigheder. Den ”kvalificerede samtale” mellem barn og voksen er altså af afgørende betydning. Undersøgelserne peger også på, at velkvalificerede (uddannede) pædagoger gennemgående har udviklet et større beredskab til at kunne lytte til børnene, hvilket derfor er fremmede for de sproglige kompetencer. Når det pædagogiske personale har ansvaret for et stort antal børn, kan deres muligheder for at udvikle en lydhørhed og sensitivitet imidlertid mindskes. Dette kan være en del af forklaringen på de fundne kvalitetsforskelle mellem vuggestue og privat dagpasning.

8. Forebygger eller medproducent af social arv?

Daginstitutioner kan virke forskelligt på børn, der har haft forskellige ressourcer under opvæksten. Visse undersøgelser har vist, at børn fra højrisiko-omgivelser blev støttet i deres intellektuelle udvikling ved at komme i daginstitution (Belsky, 1984; Clarke-Stewart & Fein, 1983). Som det skal ses af det følgende, er dette synspunkt dog blevet nuanceret i nyere forskning, der vurderer

kvaliteten af daginstitutionen sammenholdt med forholdene i hjemmet.

Der er findes ingen danske forløbs- og/eller interventionsbaserede undersøgelser om daginstitutioners evne til at fungere som bredt forebyggende foranstaltning eller som en decideret aktiv kraft i nedbrydningen af den sociale arv. Enkelte danske tværsnitsundersøgelser har dog belyst visse forhold på området.

Diderichsens kvalitative studie af 2-årige børn i daginstitution viser, at daginstitutionernes kvalitet eller evne med hensyn til at varetage omsorg og nær kontakt med børnene kan være meget varierende (Diderichsen, 1991). Gode institutioner kan således rumme så mange ressourcer, at de udgør en social ballast for de resourcesvage børn.

I en institution, der er kendetegnet af en mere ligegyldig holdning til børn, er tillidsfulde og selvstændige børn tydeligvis bedre til at opnå kontakt end svagere og mere usikre børn. Diderichsens undersøgelser (op.cit.) viser, at trygge børn har en basal selvfølelse og viljestyrke, som sætter dem i stand til at insistere på kontakt. Ængstelige børn har derimod en svagere selvfølelse og er usikre og forsigtige i deres kontaktforsøg.

Selvom de gør adskillige forsøg på kontakt, betyder pædagogernes ligegyldighed og manglende nærvær, at børnene overhøres eller ignoreres med det resultat, at de opgiver eller reagerer med resignation. Resultatet er, at ressourcefulde og stærke børn bekræftes i deres styrke og kompetence, mens svage børns sårbarhed forstærkes. På denne måde reproducerer og forstærker daginstitutionen med en omsorgskultur præget af lav sensitivitet de eksisterende forskelle mellem børn, ligesom sårbare strukturer hos børn uddybes (Diderichsen, 1991 & 1997).

En anden dansk undersøgelse blandt over 750 daginstitutioner viser, at der er store skævheder i rekrutteringen til daginstitutionerne. Mens 23 pct. af institutionerne havde mere end 10 pct. truede børn, havde 22 pct. ingen truede børn indskrevet overhovedet (Christensen, 1996). Det fænomen, at de truede børn ”samler sig” på bestemte institutioner benævnes også **social segregering**, og er blandt andet et resultat af, at daginstitutioner især rekrutterer børn fra de bolig-/lokalområder, de er beliggende i – områder, som selv er den del af den sociale segregeringsproces.

Samme undersøgelse viser også, at andelen af truede børn tilsyneladende ikke influerer på normeringen. Dette resultat er interessant set i et effektperspektiv, idet andre undersøgelser peger på, at pædagogikken og pædagogernes adfærd ændrer sig i negativ retning, når der er relativt mange truede børn i daginstitutiongruppen. Også Christensen (1996) observerede i en institution med mange belastede børn, at metoderne i det daglige pædagogiske arbejde mindede mere om forholdene i en dagbehandlingsinstitution end i en almindelige daginstitution – uden tilnærmelsesvis at være bemandet således.

Diderichsens resultat (op.cit.) bekræftes af visse amerikanske undersøgelser, der indikerer at kvaliteten af dagpasningen havde særlig stor indflydelse på den sociale, kognitive og emotionelle udvikling hos børn, der kom fra en risiko-baggrund sammenlignet med de mere ressourcestærke børn (Peisner-Feinberg & Burchinal, 1997).

Jf. en svensk undersøgelse fra et område i Malmø fandt man i en sammenlignende undersøgelse af daginstitutioner, at den institution, som lå i og rekrutterede børn fra et område med store sociale problemer, led under mere uro i dagligdagen, en stor udskiftning i personalet, svag forældreinvolvering - og så selvfølgelig de mange resourcesvage børn (Svenning og Svenning, 1979).

En anden svensk undersøgelse har på anden måde belyst langtidseffekten af dagpasning. Jonsson så på sammenhængen mellem unges uddannelsesvalg ved over-

gang til gymnasiet eller ej på den ene side og typen og varigheden af pasning i førskolealderen samt forældrenes sociale baggrund (uddannelse og socialgrupper) på den anden side (Jonsson, 1994). Resultatet var, at forældrenes socialgrupper og uddannelsesbaggrund betød langt mere end pasningen, idet den skæve rekruttering til daginstitutionerne bidrog til at forstærke den sociale skævhed i uddannelsessystemet.¹⁸

Hennessy, Martin, Moss & Melhuish (1992) konkluderer i deres systematiske gennemgang af forskningslitteraturen, at en god dagpasning er i stand til at give en vis kompensation i forhold til belastende forhold i hjemmet, mens der omvendt skal en ekstrem dårlig pasning til at underminere effekten af gode hjemlige opvækstvilkår. De forhold, der især er af betydning for dagpasningens kvalitet, er ifølge Hennessy et al.'s opsamling af forskningsresultater (1992) følgende forhold –uanset om dagpasningen foregår i privat hjem eller institution:

- De voksnes adfærd overfor børnene (er de sensitive og lydhøre overfor børnenes forsøg på at kommunikere?)
- Foregår der engagerede samtaler med det enkelte barn?
- Er der alderssvarende udviklingsmæssige udfordringer i dagpasningen?
- Har personalet gode arbejdsbetingelser, eller er der stor personaleudskiftning som følge af fx dårlige normeringer?

Alt i alt viser nogle undersøgelser positive resultater af daginstitutionen som forebyggende indsats for særligt udsatte børn. Imidlertid vender andre undersøgelser inden for feltet fingeren nedad, hvad angår denne tematik. De vurderer, at tendensen til at se barnet som kompetent aktør, hvis kompetencer man skal styrke, kan få en socialt skævvridende effekt i det almene pædagogiske arbejde i de tilfælde, hvor barnet ikke magter at leve op til forventningerne. De stiller spørgsmålet, hvorvidt daginstitutionerne tvært imod reproducerer den sociale arv. Hvilken betydning har det, at nogle pædagoger har forskellige forventninger til de forskellige børn – eller snarere bestemte forventninger til bestemte børn? Kan forventningen om negativ social arv fra pædagogernes side betyde, at et bestemt barn stemples, og at den sociale arv derved forstærkes, sådan at institutionen bliver medproducent af en forstærket social arv? Og hvilket udviklingspotentiale rummer det omvendt, hvis pædagogerne i stedet flytter fokus fra afvigeridentiteten til

¹⁸ Man skal her være opmærksom på, at undersøgelsen blev gennemført i en periode, hvor kun et mindretal af de svenske børn gik i daginstitution (jf. Bayer og Ellegaard, 1999).

det enkelte barns ressourcer?¹⁹ P.t. mangler der viden om disse problemstillinger i dansk sammenhæng, og fulgt over tid.

9. Forældrenes betydning for børnenes hverdagsliv

9.1 Opvækstvilkårene i hjemmet

Som nævnt andetsteds, findes der flere udenlandske undersøgelser, der viser, at typen og kvaliteten af dagpasningen har **nogen** betydning for barnet og dets udvikling - men betydningen af vilkårene i hjemmet (forældrenes støtte, trivsel etc.) er dog **lang større** end betydningen af dagpasningen. Flere undersøgelser peger samstemmende på, at kvaliteten af morens²⁰ relation til og pasning af barnet er den mest afgørende faktor for barnets emotionelle, sociale og kognitive udvikling. Jo mere sensitiv moren er, jo mere sikker tilknytning hos barnet.

Også Rubenstein & Howes (1979) fandt i deres undersøgelse, at forældrenes sensitivitet og engagement på afgørende måde syntes at understøtte børnenes udvikling. Ufølsom, afvisende og fjendtlig forældreadfærd ses ofte afspejlet i senere adfærdsmæssige problemer hos børnene (NICHD, 1996 & 2002). Hvis dagpasningen samtidig er af dårlig kvalitet, kan det forværre effekterne af morens/forældrenes adfærd, betegnet som ”dual risk” (NICHD, 1997b).

I den svenske FRASBO-undersøgelse fra Stockholm var et af de centrale resultater, at børn, der kun dårligt får deres emotionelle behov tilfredstillet i familien, har sværere ved at profitere af daginstitutionsoopholdet. Hvad der for nogle børn kan betegnes som daginstitutionens udfordringer, kan af de svage børn opleves som belastninger (Dencik, 1995, jf. Ellegaard, 2000).

Forholdene i barnets hjem kan have indflydelse på den måde, barnet bliver modtaget i dagpasningen og dermed barnets udbytte af daginstitutionen (en mekanisme, Bakwin, 1949 allerede tidligt gjorde opmærksom på var gældende for døgnanbragte børn). En anden amerikansk undersøgelse viser tilsvarende, at børn med en tidlig sikker

¹⁹ I øvrigt skal det bemærkes, at Danmarks Pædagogiske Universitet (lektor Bente Jensen) er i gang med en større undersøgelse om betydningen af social arv i daginstitutioner og daginstitutionernes arbejde for at modvirke den sociale arv

²⁰ I dag ville man formentlig oftere tale om den primære pasningsperson – som dog oftest i praksis er moren.

tilknytning allerede som spædbørn får en mere sensitiv og involveret kontakt af pædagogerne i vuggestuen end ængstelige børn med en usikker forældre-tilknytning (Howes & Hamilton, 1992a & 1992b).

Også Diderichsen (1997) mener, at familie og daginstitution kun er fysisk adskilte livsfærer, der interagerer dynamisk, hvorfor børns udvikling må undersøges som et resultat af den måde, de to sfærer virker sammen på.

9.2 Betydningen af forældrenes arbejdsliv

Udviklingen i småbørnsmødrenes erhvervsarbejde har givet anledning til mange overvejelser. Mens man på den ene side kan pege på de positive effekter for mødrenes selvverd og selvrealisering, kan man på den anden side spørge, om udsigten til en god levestandard og forældrenes egen trivsel slører forældrenes blik for, hvad der tjener børnene bedst. Man har blandt andet fremført, at børnenes trivsel er mere anstrengt end godt er, når begge forældre har arbejde og børnene passes af andre i en stor del af de vågne timer.

Allerede nogle af de første undersøgelser af dette spørgsmål viste, at børnenes opvækstvilkår på afgørende vis hænger sammen med forældrenes arbejdsbetingelser. Men ikke sådan som man umiddelbart skulle tro. Disse ældre undersøgelser viste, at det ikke er afgørende i sig selv, om moren er hjemmegående eller fuldtidsarbejdende. Det afgørende er, om hun trives med rollen som henholdsvis husmor eller medarbejder - eller den konkrete mestring af disse roller samtidig (Lerner & Galambos, 1986). Schaffer skriver herom:

”Den myte, at mødres udearbejde nødvendigvis medfører en form for mor-deprivation, er derved endelig – om end langsomt – ved at forsvinde”.
(Schaffer, 2000, p. 167)

Umiddelbart skulle man tro, at forældrenes engagement i arbejdet kunne betyde, at forældrene føler sig splittet mellem hensynet til arbejdet og hensynet til barnet, og at denne splittelse kunne slå negativt igennem i forhold til børnene. Men undersøgelser bekræfter altså snarere en antagelse om, at de forældre, der har et arbejde, hvor de føler sig værdsat, har et større overskud, når de er sammen med deres børn, end de forældre, der ikke

føler sig værdsat på arbejdet eller helt mangler et arbejde.²¹ Det er primært forældrenes varme og engagement, der har betydning for barnets trivsel, og ikke så meget hvilken type dagpasning, barnet går i (Bremberg, 1998; NICHD, 1996).

Resultaterne af den ny børneforløbsundersøgelse på Socialforskningsinstituttet, hvor man har interviewet ca. 6.000 mødre, da børnene var knap et halvt år og igen, da de var tre år, finder da heller **ikke** nogen sammenhæng mellem barnets stress-reaktioner og omfanget af forældrenes erhvervsarbejde (Nygaard Christoffersen, 2000c). Tvært imod finder man ligesom ovenfor, at jo tættere erhvervstilknytning moren har, jo færre psykiske problemer har hun, og jo færre psykosomatiske stressreaktioner ses der hos barnet. En tilsvarende positiv effekt finder Harvey (1999) blandt børn af enlige mødre.

Forældrenes omsorg for deres børn kan dog på forskellig måde påvirkes af deres arbejdsmæssige situation. Indflydelsen fra arbejdslivet kan både ske gennem stressende belastninger og et kedsommeligt arbejde. Forældre, der ophober stress og utilfredshed med arbejdet, kan reagere med en mere fjendtlig og afstraffende adfærd over for børnene (Greenberger et al., 1994; Hoffman, 1984). Også I den svenske FRASBO-undersøgelse var der eksempler på, at et kedeligt arbejde medførte frustrationer, der blev projiceret over på barnet, og hos en anden person havde den effekt, at barnet fik større betydning for den enkelte forælder. Og omvendt kunne et spændende arbejde både medføre et øget tilfredshed, der smittede af på barnet, og mindre tid til og optagethed af barnet (Dencik et al., 1988, jf. Ellegaard 2000). Arbejdet/forældrenes psykiske arbejdsmiljø kan således både udmønte sig i et positivt og et negativt spill-over på børnenes hverdagsliv (Barling, 1986).

McLoyd et al. (1994) finder i deres undersøgelse, at **mangel på arbejde** blandt mødre var mere belastende for barnet sammenlignet med de mødre, der var i arbejde samtidig med, at de havde små børn. Den danske børneforløbsundersøgelse støtter dette resultat. Stress hos 3-årige børn (målt som konflikter med andre børn, mobning, hysteri, manglende koncentration, depressiv adfærd, søvnproblemer, 'ondt i maven' og 'ondt i hovedet') var især forbundet med morens arbejdsløshed, manglende erhvervsuddannelse eller morens egne psykiske problemer (Nygaard Christoffersen, 2000c).

Nogle hælder derfor til den hypotese, at udearbejdende mødre **ikke per se er mindre sensitive** overfor deres børns behov eller mindre varme, involverende og legen-

²¹ Hermed ikke være sagt, at forældre ikke kan føle sig splittede mellem familieliv og arbejdsliv (jf. fx Hestbæk, 1995). Men der er ikke undersøgelser, der viser, at dette over en bred kam slår negativt igennem

de (Clarke-Stewart & Fein, 1983). Det afgørende er det belastningspres, der kan ligge på forældrene fra arbejdet side. Blandt mødre, der er utilfredse med deres roller, observerer man således en mindre grad af involvering og lydhørhed overfor barnet (Mehlbye & Neymark, 1993).

9.3 Opsummerende om forældrenes betydning

Når vi overhovedet medtager spørgsmålet om familiens betydning i en forskningsopsamling om effekter af dagpasning, skyldes det altså, at barnets opvækstvilkår i hjemmet er altså afgørende for, i hvilken udstrækning barnet kan profitere af et daginstitutionsforsløb. Ressourcetsvage børn står således i risikozonen for at opleve "dual risk" – nemlig risikoen for hverken at få støtte hjemme eller i daginstitutionen. Denne sammenhæng er vigtig at have in mente, når man læser forskningsresultaterne. Er der ikke taget højde for forskelle i børnenes vilkår hjemme, mangler der en helt afgørende faktor, når man skal vurdere effekten af dagpasningen.

10. Et kompliceret, multifaktorielt samspil

Efterhånden som der inddrages flere og flere forskningsresultater, tegner der sig et billede af et kompliceret samspil, hvor det ikke er en enkelt faktor men flere forskellige, bagvedliggende faktorer, der er afgørende for børnenes udviklingsmuligheder.

Mange af de refererede undersøgelser gør opmærksom på, hvor vanskeligt det faktisk er at sige noget sikkert på dette område, fordi der er så mange faktorer af betydning for de forskellige effektmål.

Hennesy et al. (1992) gør desuden opmærksom på vanskelighederne med at slutte noget definitivt om betydningen af dagpasningens kvalitet for børnenes senere udvikling, fordi der er en så markant selektion til dagpasningen, hvilket betyder, at man finder store forskelle mellem de typer af familier, der anvender de forskellige pasningsformer. For det første tyder flere undersøgelser på, at børn, der hjemmefra har mange ressourcer, dels kommer tidligere i institution, og dels kommer til at gå i de bedste daginstitutioner. En canadisk undersøgelse viser eksempelvis, at børn, der kom fra stimulerende hjemmemiljøer, også kom til et dagpasningsmiljø med stimulerende omgivelser (Goelman & Pence, 1988; Hennesy et al., 1992). Man kan kalde denne hypotese for **selektionshypotesen**.

på børnene.

For det andet findes der undersøgelser, der dels underbygger en hypotese om, at robuste børn fra ressourcestærke hjem reagerer forskelligt fra sårbare børn på henholdsvis dagpasning af god og dårlig kvalitet. Dels underbygger en hypotese, at personalet reagerer forskelligt på disse børn, idet de voksne er mindre lydhøre overfor de sårbare børns ofte svage, kejtede eller decideret irriterende forsøg på at kommunikere eller søge kontakt.

Alt i alt tilgodeses de ressourcestærke børn altså via flere mekanismer: De kommer i de bedste daginstitutioner, de får kvalitativt bedst opmærksomhed og støtte både i hjem og daginstitution, og de er i kraft af deres ressourcer selv meget robuste overfor dårlige forhold/oplevelser.

10.1 Interventionsforskning

Vi har ovenfor refereret en lang række forskellige undersøgelser, hvor resultaterne ikke kan siges at pege entydigt på positive eller negative effekter af dagpasning. Kendeteggende for de refererede undersøgelser er, at der enten er tale om tværsnitsundersøgelser, dvs. at man én gang har undersøgt en bestemt problemstilling med udgangspunkt i en given gruppe. Eller at der er tale om forløbsundersøgelser, hvor man over en kortere eller længere årrække tilbagevendende har undersøgt den samme gruppe af børn og/eller voksne.

Det forskningsmetodologiske problem herved er, at almindelige tværsnitsundersøgelser og forløbsundersøgelser ikke opererer med såkaldt kontrolgrupper, hvor én gruppe udsættes for et bestemt stimuli (fx intensiv og støttende dagpasning uden for hjemmet), mens en anden, sammenlignelig gruppe netop ikke modtager disse stimuli.

Når de mindre pålidelige eller stærke metoder giver forskellige resultater, må man tillægge resultaterne fra interventionsundersøgelser den afgørende betydning, fordi disse undersøgelsesmetoder er i stand til at eliminere den forstyrrende indflydelse fra uvedkommende faktorer. Ved at trække lod om hvem der skal have en særlige indsats og hvem, der "blot" skal have den sædvanlige indsats (kontrolgruppen), kan man være nogenlunde sikker på at, der ikke er nogle uobserverede faktorer, som kan øve indflydelse på den ene gruppe frem for den anden.

Ligesom ved andre forløbsundersøgelser, der forløber over et længere tidsrum, kan disse undersøgelser dog lide under et skævt bortfald, hvor bestemte grupper af forældre trækker sig ud af forsøget. Ligeledes skal man naturligvis være opmærksom på, at

selv interventionsundersøgelser med kontrolgrupper ikke kan se bort fra, at der ved måling af børns udvikling er tale om komplekse forhold, hvor mange faktorer spiller ind på, om barnet udvikler sig i positiv eller negativ retning – også bagvedliggende faktorer, som man ikke altid kan indfange i den enkelte undersøgelse.

Effekterne af dagpasningens kvalitet for børns udvikling er blevet undersøgt ved netop sådanne **kontrollerede interventionsforsøg**. Det er fortrinsvis sket med børn, der kom fra en økonomisk og socialt belastet baggrund eller børn, der vokser op med særlige belastninger, fx børn født med særlig lav fødselsvægt (Zoritch, Roberts & Oakley, 1998).

I en interventionsundersøgelse, kendt under navnet Carolina Abecedarian, blev der udtaget 111 børn fra fattige familier på basis af deres placering på et højrisiko-indeks, som skulle kunne give en god forudsigtelse for børnenes senere "fiasko" i skolen: Der var tale om børn af forældre uden uddannelse, med lav indkomst, kort skolegang, relativt lav IQ i test, og forældre med kriminalitet eller særlige adfærdsmæssige problemer. Børnene blev udtrukket ved lodtrækning, halvdelen til kontrolgruppen, halvdelen til eksperimentgruppen. Projektet nød stor anerkendelse blandt forældrene. Nogle af børnene startede allerede som 6 uger gamle i projektet, og der var kun et meget lille bortfald. Der var særligt uddannet personale, særligt gode normeringer: Til de mindre børn 1:3, og til de større 1:6. Der blev blandt andet udarbejdet en individuel uddannelsesplan med henblik på at sikre en individuel støtte til hvert enkelt barn.

Den første genundersøgelse viste, at dagpasning ikke havde nogen negative resultater for barn-mor tilknytningen. Der kunne tværtimod spores en bedring af mor-barn forholdet, måske fordi dagpasningen havde givet moderen mulighed for erhvervsmæssige beskæftigelse og for at forfølge sine karriereønsker. Projektet forbedrede børnenes læsefærdigheder, deres evne til matematik, og man undgik det fald i IQ, som man kunne observere hos de jævnaldrende, som blev passet hjemme (Ramey, Dorval & Baker-Ward, 1983). I 15-års-alderen havde børnene i eksperimentgruppen bedre skolefærdigheder, færre måtte gå en klasse om, og færre havde måttet modtage specialundervisning i skolen.

Der har været en meget høj deltagelsesprocent gennem de 21 år, projektet indtil nu har været. Ud af de i alt 111 børn, har 104 fulgt projektet frem til 21-års alderen. De personer, der som førskolebørn havde fået en særlig indsats, havde som 21-årige bedre resultater ved prøver og kognitive tests, dobbelt så mange af disse var stadig under ud-

dannelse og havde gennemført 4-årigt college sammenlignet med dem, der var i kontrolgruppen. Mødrene opnåede også selv bedre uddannelse og beskæftigelse end kontrolgruppen. Den sidste gevinst var især udtalt for de mødre, der fik børn allerede som teenagere (Campbell et al., under udgivelse).

The Early Training Project adskiller sig fra det ovennævnte ved at være mindre intensivt. Projektet omfattede et mindre antal hjemmebesøg samt 10 ugers halvdagsbørnehave for 4-5-årige (preschool). Forsøget viste en dramatisk reduktion i antallet af børn, der i 12-års alderen fik special-undervisning. Herudover kunne man ikke konstatere signifikante forskelle (jf. Currie, 2000).

I Perry Preschool Project har man fulgt en gruppe, fra de var børn og helt frem til 27-års alderen. Eksperimentgruppen gik i daglig halvdagsbørnehave over to år, suppleret med besøg i hjemmet ved 8-måneders og 2-års alderen. Personalenormeringen var 1:6, og der var tale om særligt uddannet personale med erfaring i børns udvikling. Dette projekt resulterede i bedre skolefærdigheder hos børnene, mindre kriminalitet og færre, der som voksne modtog offentlige ydelser. Flere fik en studentereksamen, og de fik gennemgående en højere indtjening end deres jævnaldrende, som havde deltaget i kontrolgruppen. Dette projekt viser således også, at en tidlig intensiv indsats kan have ret så omfattende og langvarige virkninger (jf. Currie, 2000).

En af de øvrige få forsøg med randomiseret dagpasning foregik blandt 151 fattige børn med en belastet familiebaggrund i North Carolina USA i 1971. Mange var børn af enlige, unge, sorte mødre. Ved en tilfældig lodtrækningsprocedure blev to grupper valgt til at være kontrolgrupper, mens en anden gruppe fik lov til at deltage i forsøget. Forsøgsgruppen blev passet fra de var nogle få måneder i en dagpasning, der særligt skulle tilgodese en intellektuel og følelsesmæssig udvikling. Kontrolgrupperne deltog enten i den almindelige kommunale dagpasning eller blev passet hjemme af forældre eller familie, alt efter forældrenes eget valg. Børnene blev fulgt nøje helt op i skolealderen, og de blev blandt andet observeret på legepladsen og i skolen, og der blev indhentet udtalelser fra lærerne. Undersøgelsen viste signifikante forskelle i form af mere avancerede sproglige færdigheder for de børn, der havde deltaget i forsøget med særlig specialundervisning (Haskins, 1985; Burchinal, Lee & Ramey, 1989).

Med Carolina Abecedarian og andre undersøgelser har man således kunnet observere, at de børn, der havde de dårligste baggrundsbetingelser (fx de dårligst uddannede mødre), havde den største gevinst ved den intensive indsats. Disse resultater indi-

kerer, at de mest sårbare og udsatte børn måske også har de relativt største tab ved at frekventere en lav-kvalitets-børnehave eller -vuggestue (Currie, 2000).

Disse resultater bekræftes af en fransk undersøgelse, der viste, at de børn, der deltog i forskolen klarede sig bedre i skolen, også når man havde taget højde for forældrenes uddannelsesmæssige baggrund. Forskellene mellem børnene blev mindre, hvis de havde deltaget i forskolen, sammenlignet med dem, der ikke havde deltaget.

I et ressourceperspektiv giver en selektiv indsats overfor højrisikobørnene altså mest value-for-money (jf. Currie, 2000). Dette bekræftes af en engelsk undersøgelse, hvor det løft, dagpasningen gav mødrene mulighed for med hensyn til erhvervsuddannelse, beskæftigelse og indtjening, viste sig at være omkostningseffektivt (Joshi & Davies, 1992; Zoritch, Roberts & Oakley, 1998).

En systematisk gennemgang af interventionsundersøgelserne viser, at der ikke kan spores nogen negative effekter. I alle tilfælde kunne man observere signifikante forbedringer af IQ og skolefærdigheder. De længerevarende interventionsundersøgelser dokumenterer en effekt med hensyn til bedre uddannelse, beskæftigelse og mindre kriminalitet (Campbell et al., under udgivelse). Ligeledes kunne man registrere, at blandt de unge kvinder, der som barn havde fået den intensive indsats, var der relativt færre, der fik barn allerede som teenager (Zoritch, Roberts & Oakley, 1998).

10.2 Betydningen af interventionsundersøgelser

Interventionsundersøgelserne, som alle har været rettet mod børn fra socialt svage familier, giver samstemmende gode resultater, og ofte viser disse omhyggeligt designede projekter flere signifikante forskelle ved en tidlig indsats, end man finder med de mere enkeltstående eller løsere undersøgelsesdesign (tværsnitsundersøgelser og almindelige forløbsundersøgelser). Denne type undersøgelser er med til at genoprette en vis tro på, at daginstitutionen kan udvikles til at rumme et vist element af forebyggelse.

Intensive interventioner med høj-kvalitets-dagpasning tidligt i barndommen kan tilsyneladende have længerevarende positiv effekt for udviklingen af emotionelle og kognitive kompetencer, ikke bare i barndommen med også i ungdom og voksenliv. Også sproglige og intellektuelle færdigheder, der sætter børnene bedre i stand til at klare sig i deres belastede omgivelser, viser sig som resultat af disse forsøg (NICHD Early Child Care Research Network, NICHD ECCRN, 2000b).

På baggrund af de ovenstående resultater er det umiddelbart vanskeligt at beholde en skepsis overfor betydningen af høj-kvalitets-dagpasning for børn, der vokser

op med risikobelastninger. Disse forsøg er imidlertid gennemført på relativt små undersøgelsesgrupper, og det er vanskeligt helt sikkert at vide, om de kan gennemføres i stor skala (Currie, 2000). Et generelt metodisk problem er, at effekten af en given stimulering på en lille udvalgt gruppe kan vise sig at være anderledes, hvis man ønsker at iværksætte det samme for en hel børneårgang.

En ulempe ved disse forsøg er, at de ikke har været gennemført overfor børn, der vokser op med gode hjemlige ressourcer, antagelig fordi det vil være vanskeligt at få disse familier til at medvirke i et forsøg af denne art, hvor valg af dagpasning foretages ud fra lodtrækning. Man kan således ikke på nuværende tidspunkt være sikker på, at en høj-kvalitets-dagpasning vil have samme gunstige effekt på børn, der kommer fra resourcestærke familier.

Dette åbner for et forskningsmetodologisk problem af mere etisk karakter, nemlig hvorvidt det overhovedet er etisk forsvarligt at lade børn deltage i en pasningsform, som man ved, på lang sigt vil stille dem dårligere relativt til de børn, som bliver udtaget til forsøgsgruppen. – Lidt polemisk kan man dog sige, at det jo er den mekanisme, vi allerede ser i det virkelige liv, bare ikke som et kontrolleret forsøg.

11. Konklusion – hidtidige resultater og fremtidig forskning

Vil pasning uden for hjemmet i mange timer daglig med start tidligt i barnets liv være skadeligt for barnets udvikling og dets tilknytning til forældrene? Man kan ikke besvare spørgsmålet med et ”ja ” eller et ”nej”. Undersøgelserne viser, at dagpasningen – under visse omstændigheder – kan have en skadelig indflydelse på børns udvikling og relation til forældrene. Men det afhænger af en række omstændigheder, heraf en del, der allerede er kendte og velbeskrevet. Andre vil måske vise sig ved de kommende års forskning. Og vi ved omvendt, at ”dagpasningserfaringer ikke nødvendigvis behøver at have skadelige effekter for barnets udvikling og familierelationer” (Lamb, 1998, p. 115). Tvært imod kan der spores en række positive effekter på børnenes kognitive, sociale og sproglige udvikling.

Schaffer siger:

”Det er sandt, at der stadig er en vis usikkerhed om, hvordan fuldtidsarbejde påvirker spædbørn i det første leveår, og denne usikkerhed må ryddes af vejen gennem mere forskning”. ”I stedet for at spørge, om dagpasning generelt er positivt eller negativt for børn, burde vi fastslå, under hvilke særlige familiebetin-

gelses dagpasning er gavnlige, og hvornår den er skadelig for børns udvikling.”
(Schaffer, 2000, p. 169 samt p. 181)

Rutter & Rutter (1993) konkluderer på grundlag af nordamerikanske og engelske undersøgelsesresultater, at det ikke er det faktum, at børn passes i grupper sammen med jævnaldrende, men snarere, at hvis kvaliteten af dagpasningen er for dårlig, kan dette influere negativt på barnets udvikling.²² Selv om mange af undersøgelserne er gennemført i udlandet, kan flere af konklusionerne utvivlsomt overføres til danske forhold. Resultaterne fra det foreliggende arbejdsrapport viser bl.a.:

- at sikker tilknytning til forældre øger barnets muligheder for at profitere af dagpasning
- at typen af pasning ikke spiller nær så stor en rolle, som man har troet, mens kvaliteten af dagpasningen spiller en afgørende rolle
- at der især er peget på potentielle, positive effekter af høj-kvalitets-pasning for udsatte børnegrupper i form af styrkede kognitive, sociale og sproglige kompetencer allerede i daginstitutionstiden, der på længere sigt bl.a. giver børnene et løft i skolesammenhæng, men som også kan slå igennem på lang sigt (uddannelsesvalg, erhverv, selvforsørgelsesgrad mv.)
- at en god og sensitiv relation mellem barnet og den professionelle, bl.a. den voksnes responsivitet i forbindelse med det, vi har kaldt ”den kvalificerede samtale”, har en stærkt positiv betydning for barnets udvikling
- at lav kvalitet i form af dårlige normeringer, store børnegrupper og (for) lidt plads til sammen spiller negativt ind på børnenes udviklingsmuligheder, deres legekultur mv.
- at daginstitutionen i nogle tilfælde kan have en positiv og kompenserende effekt på udsatte børn, mens de i andre tilfælde har vanskeligheder med at effektuere en kompenserende pædagogik, og at daginstitutionerne måske tvært imod kan komme til at forstærke en negativ social arv.

En gennemgående og central konstatering hos mange forskere er, at opvækstvilkårene i familien er helt afgørende for forståelsen af barnets udviklingsmuligheder – og af større betydning end dagpasningen i sig selv:

²² Igen med det store ukontrollerede dagpasningsmarked i bl.a. USA in mente.

”Fælles for undersøgelserne er dog stort set, at der statistisk er tale om, at daginstitutionssocialisering har relativt svage effekter på børn, hvis man fx sammenligner med effekten af forældres uddannelses- og erhvervsbaggrund” (Ellegaard, 2000, p. 41)

Viden om barnets familieforhold og socioøkonomiske baggrund må derfor nødvendigvis indgå i kommende forskningsprojekter.

De ikke helt entydige undersøgelsesresultater har også givet forskerne ekstra anledning til at se på, hvad der kender tegner god og dårlig dagpasning og kvalitetens følgevirkninger efter en årrække. En vurdering af dagpasningens betydning for børnenes senere udvikling bør derfor inddrage kvaliteten af dagpasningen på et grundlag, der gør en sammenligning mulig. Andersen og Kampmann (1997) – og med dem mange andre – understreger imidlertid, at det er meget vanskeligt at tale om entydige kausalforhold inden for det pædagogiske felt, hvor én bestemt faktor (fx organisationsform eller institutionskultur etc.) medfører én bestemt effekt, og at man kan udgrænse disse faktorer i en analyse.

Nogle forskere har udtrykt frygt for, at det politiske pres for at skaffe de nødvendige dagpasningsmuligheder flere steder har ført til en overudnyttelse af de eksisterende faciliteter (Andersson, 1994a, 1994b), og det har været en ganske relevant problemstilling for danske forhold i det seneste årti. Som det er vist ovenfor, er forskningens resultater omkring de negative effekter af dårlige fysiske forhold nemlig forholdsvis entydige (øget stress blandt børn og voksne, mindsket lydhørhed overfor det enkelte barn, øget sygelighed mv.). Hvis man skal tage den eksisterende forskning på ordet, er det plausibelt at antage, at en sådan udvikling vil øge skellet mellem de resourcesvage og ressourcestærke børn.

Man kan selvfølgelig altid diskutere om det alene er dagpasningens formål at passe børnene, mens forældrene er på arbejde - eller om den offentlige dagpasning også har til formål at kompensere for en social udsathed, eller måske tilmed udjævne sociale skel i befolkningen. I sidste ende er det et politisk valg, hvilken målsætning man ønsker at fremme.

11.1 Forslag til fremtidig dansk forskning i effekter af dagpasning

Det brede vue over den hidtidige forskning viser, at der mangler danske forløbsundersøgelser og andre løbende registreringer, der gør det muligt at følge barnets udvikling over tid og under kontrollerede forhold. I Danmark har der således aldrig været gennemført interventionsundersøgelser på linie med dem, der er refereret her, som inddrager oplysninger om familiebaggrund og dagpasningens kvalitet, samtidig med at børnenes udvikling følges over et længere tidsrum, således at eventuelle længerevarende effekter af en god eller dårlig pasningskvalitet kan belyses.

Vi mangler hermed også muligheden for at vurdere, om dagpasningssystemet – der må betragtes som en uomgængelighed i det senmoderne samfund – har den kvalitet og bidrager til børnenes udvikling på en måde, vi ønsker på samfundsmæssigt plan.

På baggrund af den foreliggende forskningsopsamling finder vi det vigtigt, at vi i Danmark tilvejebringer et forskningsbaseret vidensgrundlag omkring effekterne af dagpasning.

Skal man overskride de hidtidige undersøgelsers begrænsninger, vil det være af afgørende betydning, at der iværksættes en specifik interventionsundersøgelse, hvor man over en lang række år følger effekten af bestemte indsatser/tiltag over for en bestemt gruppe, sammenholdt med kontrolgrupper.

Der vil være tale om et temmelig omkostningsfuldt forskningsprojekt. Omvendt kan man spørge, om vi har råd til at lade være med at erhverve os den viden om et område, der har så omfattende betydning i dagens Danmark både på kort og på lang sigt, og som også beslaglægger betydelige samfundsmæssige ressourcer.

”En realistisk vurdering af, hvor komplekse udviklingsprocesser er, burde føre til et skift fra en forsimplet søgen efter magiske løsninger til en tålmodig, men langsommelig vurdering af komplekse modeller for udvikling.” (Lamb, 1998, p. 116, vores oversættelse).

I en kommende undersøgelse vil det være vigtigt at få svar på spørgsmål som:

- Hvilke kvalitetsparametre er det væsentligst at måle daginstitutionernes kvalitet på – hvilke er de afgørende for barnets udvikling?
- Hvilke udviklingsmæssige effekter på barnet er det væsentligst at måle henholdsvis på kort, mellemlang og lang sigt?
- Hvilke hovedforskelle i kvalitet finder vi blandt danske daginstitutioner?

- Hvornår bliver lav dagpasningskvalitet skadelig for barnets udvikling?
- Under hvilke betingelser kan høj kvalitet udligne og lav kvalitet omvendt uddybe sociale forskelle mellem børnene?
- Hvordan er samspillet mellem familiebaggrund og daginstitution, og under hvilke familiebetingelser er dagpasning gavnligt, og under hvilke betingelser er dagpasning skadeligt for barnet?

12. Litteratur

- Ainsworth, M. (1982): *Attachment: retrospect and prospect*. I: Parkes & Stevenson-Hinde: The place of attachment in human behaviour. New York.
- Andersen, D. & Hestbæk, A.-D. (1999): "Ansvar og værdier. En undersøgelse af børnefamilier." Socialforskningsinstituttet 99:22.
- Andersen, P. Ø. & Kampmann, J. (1997) *Børns legekultur*. København: Socialpædagogisk Bibliotek, Munksgaard.
- Andersson, B.-E. (1986): *Hemma eller på dagis?* Stockholm, 1986.
- Andersson, B.-E. (1988): *Public day care and children's development*. I: Ekberg, K. & Mjaarvatn, P.E. (eds.): Growing up into a modern world. Trondheim.
- Andersson, B.-E. (1989): Effects of public day-care; a longitudinal study. *Child Development*, 60, 857-66.
- Andersson, B.-E. (1992): Effects of day-care on cognitive and socioemotional competence of thirteen-year-old Swedish schoolchildren. *Child Development*, 63, 20-36.
- Andersson, B.-E. (1994a): Public policies and early childhood education. *European Early Childhood Education Research Journal*, 2, (2): 19-32.
- Andersson, B.-E. (1994b): *Long term effects of early day care in relation to family type and children's gender*. I: Borgen, A. et al. (eds.), Day care centers: Quality and provision. Oslo: National Institute of Public Health.
- Andersson, G. (1984): *Små barn på barnhem*. Studia psychologica et paedagogica series altera LXXIII. Malmö: Liber.
- Andersson, M. & Löfgren, U. (1994): *Utvärdering i förskolan. ECERS-metoden – kvalitetsbedömning av basfunktioner i förskolemiljö för barn 3-6 år*. Svensk version af Harms, T. & Clifford, R. M.'s Early Childhood Environment Rating Scale. Psykologiförlaget AB.
- Apley, J. et al. (1978): *The child and his symptoms*. London: Blackwell Scientific Publications.
- Astrup Jensen, A. & Slorach, S.A. (eds.) (1991): *Chemical contaminants in human milk*. Boca Ration: CRC Press.
- Bakwin, H. (1949): Psychologic aspects of pediatrics. Emotional deprivation in infants. *The journal of pediatrics*, 35, 512-521.

- Barling, J. (1986): Fathers' work experiences, the father-child relationship, and children's behaviour. *Journal of Occupational Behaviour*, 7, 61-66.
- Barnett, W. S. (1995): Longterm effects of early childhood programs on cognitive and school outcomes. *The future of children*, 5, 25-50.
- Baydar, N. & Brooks-Gunn, J. (1991): Effects of maternal employment and child-care arrangements on preschoolers' cognitive and behavioural outcomes: Evidence from children of the National Longitudinal Survey of Youth. *Developmental Psychology*, 27, 932-945.
- Bayer, S. & Ellegaard, T. (1999): *Den sociale arv set i forhold til det fysiske miljø og daginstitutionerne*. Arbejdsrapport 24 om social arv. København: Socialforskningsinstituttet.
- Becker, J. M. (1977): A learning analysis of the development of peer-oriented behavior in nine-month-old Infants. *Developmental Psychology*, 13, 481-491.
- Belsky, J. (1984): Two waves of day care research. I: R. Ainslie (ed.): *The Child and the Day Care Setting*. New York: Praeger, pp. 1-34.
- Belsky, J. (1988): Infant day care and socioemotional development: the United States. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 29, 397-406.
- Belsky, J. (2001): Emanuel Miller Lecture. Developmental risks (still) associated with early child care. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 42, (7): 845-859.
- Belsky, J. (2002): *Early child care and children's development prior to school entry: Results from the NICHD Study on Early Child Care*. NICHD Child Care Research Network. Institute for the Study of Children, Families, and Social Issues. Birkbeck University of London.
- Belsky, J. & Stenberg, L. D. (1978): the effects of day care: a critical review. *Child Development*, 49, 929-949.
- Belsky, J. and Rovine, M. J. (1988): Non-maternal care in the first year of life and the security of infant-parent attachment. *Child Development*, 59, pp. 157-67.
- Belsky, J. et al. (1991): Patterns of marital change and parent-child interaction. *Journal of Marriage and the Family*, 53, 487-498.
- Bentsen, P.V. (1968): *Pasning af gifte kvinders småbørn*. Socialforskningsinstituttets studie 10. København.
- Bohlin, G. & Hagekull, B. (1994): Daghem minskar våldet. DN, 24/ 1994, 4.

- Borge, A., Melhuish, E. (1995): A longitudinal study of childhood behaviour problems, maternal employment and day care in a rural Norwegian community. *International Journal of Behavioral Development*, 18, 23-42.
- Bowlby, J. (1951): *Maternal care and mental health*. Geneva: World Health Organization.
- Bowlby, J. (1964): *Child care and the growth of love*. Harmondsworth: Penguin.
- Bremberg, S. (1998): *Barnrapporten*. Stockholms läns landsting.
- Brinkkjær et al. (1998): *Pædagogisk faglighed i daginstitutioner*. Danmarks Pædagogiske Institut.
- Broberg, A. et al. (1997): Effects of day care on the development of cognitive abilities in 8-year-olds: A longitudinal study. *Developmental Psychology*. Vol. 33, nr. 1, pp. 62-69.
- Broberg, A., Hwang, C.-P., Lamb, M.E. & Ketterlinus, R.D. (1989): *Child care effects on socioemotional and intellectual competence in Swedish preschoolers*. I: Lande, J.S., Scarr, S. & Gunzenhauser, N. (Eds.): *Caring for children*, Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum. P 49-75.
- Broberg, A. G., Hwang, C.-P., Wessels, H., & Lamb, M.E. (1994): *Determinants of verbal abilities: A Longitudinal Perspective*. Paper presented to the XIIIth Biennial Meetings of the International Society for the Study of Behavioural Development, June 28-July 2, Amsterdam, the Netherlands.
- Broberg, A. G., Wessels, H., Lamb, M. E., & Hwang, C.-P. (1997): Effects of daycare on the development and cognitive abilities in 8-year-olds: a longitudinal study. *Developmental Psychology*, 33, (1), 62-69.
- Brooks-Gunn, J., McCarton, G. M., Casey, P. H., McCormick, M. C., et al. (1994): Early intervention in low-birth-weight premature infants: Results though age 5 years from Infant Health and Development Program. *Journal of the American Medical Bulletin*, 10, 147-158.
- Brooks-Gunn, J. et al. (2002). Maternal employment and child cognitive outcomes in the first three years of life: The NICHD Study of Early Child Care. *Child Development*, 73, 1052-1073.
- Broström, S. & Thyssen, S. (1996): *Kvalitet i barnets liv i daginstitutionen*. Et finsk, svensk, dansk forskningsprojekt. København: Danmarks Pædagogiske Institut, DPI nr. 1996.16.

- Bryderup, I. (1998): Pædagogisk faglighed i daginstitutioner. Danmarks Pædagogiske Institut.
- Burchinal, M. Lee, M. & Ramey, C. (1989): Type of day-care and preschool intellectual development in disadvantaged children. *Child Development*, 60, pp. 128-37.
- Burchinal, M. R. et al. (1997): Early intervention and mediating processes in cognitive performance of children in low income families. *Child Development*, 68, 935-954.
- Burchinal, M. R. et al. (2000): Children's social and cognitive development and child care quality: Testing for differential associations related to poverty, gender or ethnicity. *Applied Developmental Sciences*, 4, 149-165.
- Bupl (2001): Pædagogisk kvalitet i daginstitutioner – rammernes betydning. København.
- Børnekommissionen (1981): Betænkning nr. 918. København.
- Caldwell, B. M. (1993): Impact of day care on the child. *Pediatrics*, 91, (1): 225-228.
- Campbell, F. A., Pungello, E. P., Miller-Johnson, S., Burchinal, M. R. & Ramey, C. (2001). The development of cognitive and academic abilities: Growth curves from an early intervention educational experiment. *Developmental Psychology*, 37, 231-242.
- Campbell, F. A., Craig T. Ramey, Elizabeth P. Pungello, Joseph Sparling, and Shari Miller-Johnson: Early Childhood Education: Young Adult Outcomes from the Abecedarian Project. *Applied Developmental Science*, (under udgivelse).
- Campbell, F.A., Elizabeth P. Pungello, Shari Miller-Johnson, Margaret Burchinal, and Craig T. Ramey: The development of cognitive and academic abilities: Growth curves from an early childhood educational experiment. *Developmental Psychology* (under udgivelse).
- Cederblad, M. & Höök, B. (1980): Daghemsvård för treåringar. En tvärvetenskaplig, experimentell studie. X. sammenfatning. Rapporter från laboratoriet för klinisk stressforskning Karolinska Institutet, nr. 121, Stockholm.
- Christensen, E. (1996): Daginstitutionen som forebyggende tilbud til truede børn – en undersøgelse af 769 daginstitutioner. Socialforskningsinstituttet 96:5.
- Christensen, E. (2001): Det 3-årige barn. København: Socialforskningsinstituttet 01:10.
- Clarke-Stewart, A. (1991): *Day care in USA*. I: P. Moss & E. Melhuish (eds.): Current Issues in Day Care for Young Children, HMSO, London.

- Clarke-Stewart, K. A. & Fein, G. (1983): *Early childhood programs*. I: M. M. Maith & J.J. Campos (eds.): *Handbook of Child Psychology*. Vol. 2, New York.
- Clarke-Stewart, K.A. (1987): Predicting child development from child care forms and features: the Chicago study, in D.A. Philips (ed.): *Quality in child care: What does Research Tell us?* NAEYC, New York.
- Clarke-Stewart, Gruber & Fitzgerald (1994): *Children at home and in day care*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum.
- Clarke-Stewart, K. A. & Allhusen, V.D. (1995): *Nonparental caregiving*. I: M. H. Bornstein (Ed.): *Handbook of parenting*. Vol. 3. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum, pp. 151-176
- Collins, MacCoby, Steinberg, Hetherington & Bornstein (2000): Contemporary research on parenting. *American Psychologist*, 55, 218-232.
- Currie, J. (2000): *Early childhood intervention programs: What do we know?* Working paper from the Children's Round Table. The Brookings Institution, Washington, D. C.
- Dahlberg, G. & Moss, P. & Pence, A. (1999): *Beyond quality in early childhood education and care. Postmodern Perspectives*. London: Falmer Press.
- Danmarks Statistik (2002): Børns levekår. København: Danmarks Statistik.
- Dejin-Karlsson, E. et al. (1996): Psychosocial resources and persistent smoking in early pregnancy - a population study of women in their first pregnancy in Sweden. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 50, 33-39.
- Dencik, L. (1995): *Children in day care and family life – observation from BASUN-project*. I: Birgit Arve-Parés (red), *Building family welfare*. Stockholm: Swedish Committee on the International Year of the Family.
- Dencik, L. (1999): Små børns familieliv – som det formes i samspillet med den udenomsfamiliære børneomsorg. Et komparativt nordisk perspektiv. I: Dencik, L. & Schultz Jørgensen, P. (red.), *Børn og familie i det postmoderne samfund*, p. 245-271. København: Hans Reitzels Forlag.
- Dencik, L. (2001): *Om til-syn, hen-syn, og fejl-syn*. Roskilde: BAFF, nr. 1.
- Dencik, L. et al. (1988): *Barnets två världar*. Falköping: Esselte Studium.
- Desai, S., Chase-Lansdale, P. L. & Michael, R.T. (1989): Mother or market? Effects of maternal employment on the intellectual ability of four-year-old children. *Demography*, 26, (4): 545-61.

- Diderichsen, A. (1991): Omsorg for de 2-6-årige. *Børns omsorgsbehov set gennem egne udtryk*. København: Danmarks Pædagogiske Institut.
- Diderichsen, A. (1997): Den professionelle omsorg og børns udvikling. *Socialforskning*. (Temanummer, marts 1977: Børn, familie, samfund). København: Socialforskningsinstituttet.
- DTI Byggeri (1998): *Støjforhold og indeklima i vuggestuer, børnehaver og skolefritidsordninger*. Taastrup.
- Egeland, B. & Heister, M. (1995): The long-term consequences of infant day-care and mother-infant attachment. *Child Development*, 66, 474-485.
- Ellegaard, T. (2000): *Én institution – forskellig barndom*. København: Socialpædagogisk Bibliotek.
- Ellneby, Y. (2000): *Om børn og stress – og hvad vi kan gøre ved det*. København: Pædagogisk Bogklub.
- Family Policy Studies Centre (1998): *Family Briefing Paper*, 6. London.
- Field, T. (1984): Separation stress of young children transferring to new school. *Developmental Psychology*, 20, pp. 786-92.
- Field, T., Masi, W. Goldstein, S., Perry, S. & Parl, S. (1988): Infant day care facilitates preschool social behavior. *Early Childhood Research Quarterly*, 3, pp.341-59.
- Fischer & Eheart (1991): Family day care: A theoretical basis for improving quality. *Early Childhood Research Quarterly*, 6, 549-563.
- Fløtre, K.-E. (1978): *Gruppensammensætningen og forskolebørns sociale adfærd*, Oslo.
- Friedman, S. L. & Amadeo, J.-A. (1999): *The child care environment: Conceptualizations, assessments and issues*. I: S. L. Friedman & T.D. Wachs (Eds.): *Measuring environment across the lifespan*, pp. 127-165. Washington, DC: American Psychological Association.
- Frønes, I. (1994): *De ligeværdige*. København: Pædagogisk bogklub.
- Frønes, I. (1998): *Den norske barndommen*. Oslo: Cappelen Akademisk forlag.
- Frønes, I. (1999): *Kammeraterne og moderniteten*. I: Dencik, L. & Schultz Jørgensen, P. (red), *Børn og familie I det postmoderne samfund*, pp. 273-286. København: Hans Reitzels Forlag.

- Galinsky, Howes & Kontos (1995): *The family child care training study*. New York: Families and Work Institute.
- Goelman, H. & Pence, A. R. (1988): Children in three types of day care: daily experiences, quality of care and developmental outcomes. *Early Child Development and Care*, 33, pp. 67-76.
- Goldthorpe, J.E. (1987): *Family life in western societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gottfried, A. E., Gottfried, A.W. & Bathurst, K. (1988): *Maternal employment, family environment and children's development from infancy through the school years*. I Gottfried, A.E. & Gottfried, A.W. (Eds.) *Maternal employment and children's development*. New York: Plenum.
- Greenberger, E. & Goldberg, W. A. (1989): Work parenting and the socialization of children. *Developmental Psychology*, 25, 22-35.
- Greenberger, E. et al. (1994): Linking workplace and homeplace: Relations between the nature of adults' work and their parenting behaviors. *Developmental Psychology*, 30, 6, 990-1002.
- Grønhøj, B. (1975): Småbørns dagpasning, Socialforskningsinstituttets publikation 103.
- Gunnar, M. (1998): Quality of early care and buffering of neuroendocrine stress reactions: Potential effects on developing human brain. *Preventive Medicine*, March/April 1998, 27, (2), 208-211.
- Gunnar, M. et al. (1996): Stress reactivity and attachment security. *Developmental Psychobiology*, 29, (3), 191-204.
- Hamosh, M. et al. (1979): Effect of nicotine on the development of fetal and suckling rats. *Biology of the Neonate*, 35, 290-297.
- Hansen, U. (1999): Sur mor - eller ingen mor. Debatindlæg i Politiken, 20.marts, 1999.
- Haralambos, M. & Holborn, M. (1996): *Sociology themes and perspectives*. London: Collins Educational.
- Harris, P. L. (1994): The child's understanding of emotion: Developmental change and the family environment. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35, 1, pp. 3-28.
- Hartmann, E. (1991): Effects of day care and maternal teaching on child educability. *Scandinavian Journal of Psychology*, nr. 32, pp. 325-335.

- Harvey, E. (1999): Short-Term and long-term effects of early parental employment on children of the national longitudinal survey of youth. *Developmental Psychology*, 35, (2): 445-459.
- Haskins, R. (1985): Public school aggression among children with varying day-care experience. *Child Development*, 56, pp 689-703.
- Hennessy, E., Martin, S., Moss, P. & Melhuish, E. (1992): *Children and day care: Lessons from research*. London: Paul Chapman.
- Hestbæk, A.-D. (1995): Forældreskab i 90'erne. København: Socialforskningsinstituttet 95:5.
- Hillerødundersøgelsen (1998): *Sygelighedsopgørelse i daginstitutioner/dagpleje i Hillerød kommune*. Hillerød kommune.
- Hoffman, L.W. (1984): Work, family, and the socialization of the child, i: Parke, R.D. et al. (eds.): *Review of Child development Research*, VII, 223-282. Chicago: The University of Chicago Press.
- Howes, C. (1988): Relations between early child care and schooling. *Developmental Psychology*, 24, pp. 53-57.
- Howes, C. (1989): Infant Child Care. *Young Children*. Vol. 44, nr. 6, pp. 24-28.
- Howes, C. (1990): Can age of entry into child care and the quality of child care predict adjustment in kindergarten. *Developmental Psychology*, 26, pp. 292-303.
- Howes, C. (2000): *Attachment relationships in the context of multiple caregivers*. I: Cassidy, J. & Shaver, P.R. (Eds.): *Handbook of attachment*. New York: The Guilford Press. (pp. 671-687).
- Howes, C. & Stewart, P. (1987): Child's play with adults, toys, and peers: An examination of family and child-care influences. *Developmental Psychology*, 23, pp. 423-430.
- Howes et al. (1988): Attachment and child care: Relationships with mother and caregiver. *Early Childhood Research Quarterly*, nr. 3, pp. 403-416.
- Howes, C., Rodning, C., Galluzzo, D. C. & Myers, L. (1988): Attachment relations between early child care and schooling. *Developmental Psychology*, 24, pp. 53-57.
- Howes, Phillips & Whitebook (1992): Threshold of quality: Implications for social development of children in center-based child care. *Child Development*, 63, 449-460.

- Howes, C. & Hamilton, C. E. (1992a): Children's relationship with caregivers: Mothers and child care teachers. *Child Development*, 63, 859-866.
- Howes, C. & Hamilton, C. E. (1992 b): Children's relationship with care teachers: Stability and concordance with parental attachment. *Child Development*, 63, 867-878.
- Howes, C., Rodning, C., Galluzzo, D.C. & Myers, L. (1988): Attachment Relations between early child care and schooling. *Developmental Psychology*, 24, pp. 53-57.
- Howes, Smith & Galinsky (1995): *The Florida child care quality improvement study*. New York: Families and Work Institute.
- Hwang, Broberg & Lamb (1991): *Swedish childcare research*. I: P. Moss & E. Melhuish (eds.): *Current Issues in Day Care for Young Children*, HMSO, London, pp 102-120.
- Hygiejnegruppen (2002): *La' vær' og smit – vask hænder tit! Evaluering af projektet, juli 2001 – for færre infektionssygdomme hos børn og personale i dagtilbud*. Social- og Sundhedsforvaltningen, Familieafdelingen, Lyngby-Taarbæk kommune.
- Häglund, S. & Plamerus, K. (1987): *Hur många vuxna behövs på dagis? Göteborg: Pedagogiska institutionen, Göteborgs Universitet*.
- Infant Health and Development Program: Enhancing the outcomes of low-birth-weight premature infants. *JAMA*, 1990, 263, 3035-3042.
- Ingemansson Technology (1998): *Støj i vuggestuer, børnehaver og skolefritidsordninger. Indflydelse af børnetallet*. København.
- Jacobi, A. (1991): *Omsorg for de 2-6 årige*. Omsorgsarbejde og omsorgsformer i daginstitutionen. København: Danmarks Pædagogiske Institut.
- Jalmert, L. (1980): *Små barns sociale utveckling*. Stockholm.
- Jensen, B. & Schultz Jørgensen, P. (1999): *Social arv og kompetence – et bidrag til en model*. Arbejdsrapport 5 om social arv. København: Socialforskningsinstituttet.
- Jensen, B., Bergstedt, P. og Perthou, A. (2002): *Daginstitutionen og social arv*. Arbejdsrapport 1. Om den empiriske baggrund. København: Danmarks Pædagogiske Universitet.
- Jonsson, J. (1994): *Förskola – en strategi för jämlikhet? I: Eriksson, R. & Jonsson, J. (red.), Sorteringen i skolan*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Joshi, H. & Davies, H. (1992): Day care in Europe and mothers' forgone earnings. *International Labour Review*, 132, 6:561-579.
- Kampmann, J. (1994): *Barnet og det fysiske rum*. Forlaget Børn og Unge.

Knoop, R. (1995): Relieving stress through value-rich work. *The Journal of Social Psychology*, 134, 829-836.

Kontos, Howes, Shinn & Galinsky (1995): *Quality in family child care and relative care*. New York: Teachers College Press.

Kärrby, G. (1993): Kvalitet i pædagogisk arbejde. København: Forlaget Børn og Unge.

Lamb, M. E. (1998): *Nonparental child care: Context, quality, correlates, and consequences*. I: W. Damon (Series Ed.) & I. E. Sigel & K. A. Renninger (vol. eds.), *Handbook of child psychology*. Vol. 4, *Child psychology in practice* (5th ed. pp. 73-134). New York: John Wiley & Sons.

Langsted, O. & Sommer, D. (1992): Småbørns livsvilkår i Danmark. København: Hans Reitzels Forlag.

Lerner, J. V. & Galambos, N. L. (1986): *Child development and family change: The influence of maternal employment on infants and toddlers*. I: Lipsitt, L. P. & Rovee-Collier, C. (Eds.): *Advances in infancy research*. Vol. 4. Norwood, New Jersey: Ablex.

McCartney, K. (1984): Effect of quality of day care environment on children's language development. *Developmental Psychology*, 20, pp.244-60.

McCartney, K. (2002): *Psychological Science (under udgivelse)*.

McCartney, K. & Galanopoulos, A. (1988): Child care and attachment: A new frontier a second time around. *American Journal of Orthopsychiatry*, 58, 16-24.

McCartney, K. et al. (1997): Teacher-child interaction and child-care auspices as predictors of social outcomes in infants, toddlers, and preschoolers. *Merrill-Palmer Quarterly*, 43, 426-450.

McCartney, K. & Rosenthal (2000): Effect of size, practical importance and social policy for children. *Child Development*, 71, 173-180.

McGurk, J., Caplan, M., Hennessy, E. & Moss, P. (1993): Controversy, theory and social context in contemporary day care research. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 34, 3-24.

McLoyd, V. C. et al. (1994): Unemployment and work interruption among African American single mothers: Effects on parenting and adolescent socioemotional functioning. *Child Development*, 65, (2): 562-89.

McLoyd, V. C. (1997): *Children in poverty: Development, public policy, and practice*. I: W. Damon (Series Ed.) & I. E. Sigel & K. A. Renninger (vol. eds.), *Handbook of child*

psychology. Vol. 4, Child psychology in practice (5th ed. pp. 135-210). New York: John Wiley & Sons.

Mehlbye, J. & Neymark, N. (1993): *Børns opvækst i dagpasning*. København: Amternes kommunernes Forskningsinstitut.

Melhuish, E. C. (1991): *Research on day care for young children in the United Kingdom*. I: P. Moss & E. Melhuish (eds.): *Current Issues in Day Care for Young Children*, HMSO, London.

Melhuish, E. C., Lloyd, E., Martin, S. & Mooney, A. (1990): Type of childcare at 18 month. II. Relations with cognitive and language development. *Journal of child psychology and psychiatry*, 31 pp. 861-70.

Milne, A. M., Myers, D. E., Rosenthal, A. S. & Ginsburg, A. (1986): Single parents, working mothers and the educational achievement of school children. *Sociology of education*, 59, pp. 125-39.

Moorhouse, M. J. (1991): Linking maternal employment patterns to mother child activities and children's school competence. *Developmental psychology*, 27, 295-303.

Moss, P. (1987): A review of childminding research. TCRU Occasional and Research Paper No. 7. Thomas Cocran Research Unit, London.

Nelson, W. E. (1992): *Textbook of Pediatrics*. Philadelphia: W. B. Saunders Company.

NICHD Early Child Care Research Network, NICHD ECCRN, (1996): Characteristics of infant child care: Factors contributing to positive caregiving. *Early Childhood Research Quarterly*, 11, 269-306.

NICHD Early Child Care Research Network, (1997a): Familial factors associated with the characteristics of non-maternal care for infants. *Journal of Marriage & Family*.

NICHD Early Child Care Research Network (1997b): The Effects of Infant Child Care on Infant-Mother Attachment Security: Results of the NICHD Study of Early Child Care. *Child Development*.

NICHD Early Child Care Research Network (1997c): Child care in the first year of life. *Merill-Palmer Quarterly*.

NICHD Early Child Care Research Network, NICHD ECCRN, (1998): Child care and self control, compliance, and problem behavior of twenty-four and thirty-six months. *Child Development*, 69, 1145-1170.

NICHD Early Child Care Research Network, NICHD ECCRN, (1999): Child outcomes when child care center classes meet recommended standards for quality. *American Journal of Public Health*, 89, 1072-1077.

NICHD Early Child Care Research Network, NICHD ECCRN, (2000a): Characteristics and quality of child care for toddlers and preschoolers. *Applied Developmental Science*, 4, 116-135.

NICHD Early Child Care Research Network, NICHD ECCRN, (2000b): The relation of child care to cognitive and language development. *Child Development*, 71, 960-980.

NICHD Early Child Care Research Network, NICHD ECCRN, (2001): *Further explorations of the detected effects of quantity of early child care on socioemotional adjustment*. Paper presented at the biennial meetings of the Society for Research in Child Development, Minneapolis, MN.

Norberg, K. (1998): *The effects of daycare reconsidered*. Working Paper 6769. Massachusetts: National Bureau of Economic Research.

Nygaard Christoffersen, M. Bertelsen, O. & Vestergaard, P. (1987): *Hvem passer vore børn?*, Socialforskningsinstituttets publikation 174.

Nygaard Christoffersen, M. (1996a): *Opvækst med arbejdsløshed*. København: Socialforskningsinstituttet, 96:14.

Nygaard Christoffersen, M. (1996b): *Opvækst hos fædre*. København: Socialforskningsinstituttet, 96:23.

Nygaard Christoffersen, M. (1998a): *Spædbarnsfamilien*. København: Socialforskningsinstituttet, 97:25.

Nygaard Christoffersen, M. (1998b): Growing up with dad: a comparison of children aged 3-5 years old. *Childhood*, 5, 1:41-54.

Nygaard Christoffersen, M. (2000a): Growing up with unemployment: A study of parental unemployment and children's risk for abuse and neglect based on national longitudinal 1973-birth cohorts in Denmark. *Childhood*, 7: 421-438.

Nygaard Christoffersen, M. (2000b): Risikofaktorer i barndommen - langtidsvirkninger af forældres misbrug. *Psykologisk Pædagogisk Rådgivning*, 37, 3:257-268.

Nygaard Christoffersen, M. (2000c): *Will parental work or unemployment influence pre-school children's stress reactions? - some hypothesis about correspondence between work and family life*. Paper for 10th Nordic Social Policy Research Seminar, 17-19 August 2000, Oslo.

- Ochiltree, G. (1994): *Effects of Child Care on Young Children*. AIFS Early Childhood Study, Paper no. 5. Melbourne: Australian Institute of Family Studies.
- OECD (2001): *Starting Strong*. Early childhood education and care. Education and skills.
- Peisner-Feinberg, E. S. & Burchinal, M. R. (1997): Relations between preschool children's child-care experiences and concurrent development: The Cost, Quality, and Outcomes Study. *Merrill-Palmer Quarterly*, 43, 451-477.
- Phillips, D. (1991): *Day Care in the US*. I: Melhuish, E. & Moss, P. (eds.): *Day Care for Young children*. International Perspectives. London: Routledge.
- Phillips, D., McCartney & Scarr (1987): Child-care quality and children's social development. *Developmental Psychology*, 23, 537-543.
- Phillips, Mekos, Scarr, McCartney & Abbott-Shim (2001): Within and beyond the classroom door: Assessing quality in child care centers. *Early Childhood Research Quarterly*, 15, 475-496.
- Ramey, C. T., Dorval, B., & Baker-Ward, L. (1983): *Group day care and socially disadvantaged families: effects on the child and the family*. I: Kilmer, S. (Ed.): *Advances in early education and day care*. Vol. 3. Greenwich, CT: JAI Press. pp. 69-106.
- Ramey, C. T., Bryannt, D. M. & Suarez, T. M. (1985): *Preschool compensatory education and the modifiability of intelligence: A critical review*. I: Detterman, DK (ed.): *Current topics in human intelligence*. Vol. 1. Research Methodology. Norwood, New Jersey: Ablex. pp. 247-296.
- Ramey, C.T. & Ramey, S. L. (1998): Early intervention and early experience. *American Psychologist*, 58, 109-120.
- Rasmussen, K. & Smidt, S. (2001): *Spor af børns institutionsliv*. København: Hans Reitzel.
- Rindel, A. K. et al. (1992): Sygeligheden i københavnske vuggestuer belyst ud fra sociale, fysiske, miljømæssige og hygiejniske faktorer. *Ugeskrift for læger*, 154, 2140-2146.
- Rindel, A. K. et al. (1997): Pladsforholdenes betydning for sygeligheden i københavnske vuggestuer. *Ugeskrift for læger*, 159, 6205-6210.
- Royal College of Midwives (1991): *Vellykket amning*. København: Sundhedsstyrelsen.
- Roggman, L. A., Langlois, J. H., Hubbs-Tait, L. & Rieser-Danner, L. A. (1994): infant day care, attachment, and the "filedrawer" problem. *Child Development*, 65, 1429-1443.

- Rubenstein, J. L. & Howes, C. (1979): Caregiving and infant behavior in day care and in homes. *Developmental Psychology*, 15, pp.1-24.
- Rubenstein, J. L. & Howes, C. (1983): Social-emotional development of toddlers in day care. *Advances in early education and day care*, 3, 13-45.
- Rubenstein, J. L. & Howes, C. (1983): *Social-emotional development of toddlers in day care*. I: Kilmer, S. (ed.): *Advances in early education and day care*. Vol. 3. Greenwich, CT: JAI Press. pp. 13-45.
- Rutter, M. & Rutter, M. (1993): *Developing minds*. London: Penguin.
- Scarr, S. & Eisenberg, M. (1998): American child care today. *American Psychologist*, 53, 95-108:
- Schaffer, H. R. (2000): *Beslutninger om børn*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Schindler, P. J., Moely, B. E. & Frank, A. L. (1987): Time in day care and social participation of young children. *Developmental Psychology*, 23, pp.255-61.
- Shonkoff, J. P., & Meisels, S. J. (eds.) (2000): *Handbook of early childhood intervention*, Second edition. New York: Cambridge University Press.
- Shonkoff, J., & Phillips, D. (eds.). (2000): *From Neurons to Neighborhoods: The Science of Early Childhood Development*. Washington, DC: National Academy Press.
- Sigsgaard, E. (1983): *Gode venner*. Tiderne skifter.
- Sigsgaard, E. (1995): Man slår da børn. *Kronik i Politiken*, søndag den 18. juni, 1995.
- Silverstein, L. (1991): Transforming the debate about child care and maternal employment. *American Psychologist*, vol. 46.
- Sjølund, A. (1969): *Børnehavens og vuggestuernes betydning for barnets udvikling*. København: Socialforskningsinstituttets publikation 38.
- Smith, P. K. & Connolly, K. J. (1977): Social and aggressive behaviour in preschool children as a function of crowding. *Social Science Information*, 16, pp. 601-20.
- Smith, P.K. & Connolly, K.J. (1980): *The ecology of preschool behaviour*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sommer, D. (1996): *Barndomspsykologi*. København: Hans Reitzels Forlag.

- Stith & Davis (1984): Employed mothers and family day care substitute caregivers. *Child Development*, 55, 1340-1348.
- Strandell, H. (1994): *Sociala mötesplatser för barn*. Helsinki: Gaudeamus.
- Strandell, H. (1999): *Hvad foregår der i samværet mellem børn? Børnehaven som eksempel*.
- I: Dencik, L. og Schultz Jørgensen, P. (red.). *Børn og familie i det postmoderne samfund*, pp. 288-306. København: Hans Reitzels Forlag.
- Thaulow, I. (1994): *At måle det udviklende lønarbejde*. Socialforskningsinstituttet 94:5, København.
- Thue, E. et al. (1995): Psychosocial factors and heavy smoking during pregnancy among parents. Scandinavian women. *Scand. J. Prim Health Care*, 13, 182-187.
- Thyssen, S. (1991): Omsorg for de 2-6 årige, bind 1: Omsorg i udviklingsmæssigt perspektiv. Danmarks Pædagogiske Institut.
- Thyssen, S. (1992): Omsorg og børns samvær. København: Danmarks Pædagogiske Institut.
- Thyssen, S. (1994): Omsorg skaber udvikling – om 1½-2½ årige børn. København: Danmarks Pædagogiske Institut.
- Thyssen, S. (1995): Omsorg og småbørns udvikling i daginstitutionen. Århus: Systime.
- Svenning, C. og Svenning, M. (1979): *Daghemmar, jämlikheter och klassamhället*. Lund: LiberLäromeddel, 1979.
- Thyssen, S. (1999): Pædagogers kompetencer i relation til børn i daginstitution. Arbejdsrapport 14 om social arv. København: Socialforskningsinstituttet.
- Tizard, B. & Hodges, J. (1978): The effect of institutional rearing on the development of eight-year-old children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 19, 99-118.
- Tizard, B. & Rees, J. (1975): The effect of institutional rearing on the behaviour problems and affectional relationship of four-year-old children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 16, 61-74.
- Uldall, P. (1986): *Spæd- og småbørns almindelige sygelighed*. København.
- Uldall, P. (1990): Pasningsformer og børns infektioner. *Ugeskrift for læger*, 152, 2345-2351.
- Vandell, D. L. & Corasaniti, M. A. (1990): Variations in early child care: Do they predict subsequent social, emotional and cognitive differences? *Early Childhood Research Quarterly*, 5, pp.555-72.

Vandell, D. L. & Ramanan, J. (1992): Effects of early and recent maternal employment on children from low-income families. *Child Development*, 63, 938-949.

Vedel-Petersen, J. (1992): *Det danske dagpasningsystem for børn under skolealderen*. Socialforskningsinstituttet.

Warming, H. (2000): Børnehaven – integration eller marginalisering? *Social Kritik*, nr. 69, p. 52-59.

Wasik, B. H. Ramey, C. T., Bryant, D. M., & Sparling, J. J. (1990): A longitudinal study of two early intervention strategies: Project CARE. *Child Development*, 61, pp.1682-96.

Wergeland, E. et al. (1996): Smoking in pregnancy: A way to cope with excessive workload? *Scand J Prim Health Care*, 14, 21-28.

Whitebook, M. Howes, C. & Philips, D. (1989): *Who Cares?* Child care teachers and the quality of care in America. Final report of the national child care staffing study, child care employee project, Oakland, California.

Yoshikawa, H. (1994). Prevention as cumulative protection: Effects of early family support and education on chronic delinquency and its risks. *Psychological Bulletin*, 115, 28-54.

Yoshikawa, H. (1995). Long-term effects of early childhood programs on social outcomes and delinquency. *The Future of Children*, 5 (3), 51-75.

Zeanah, C. H. & Emde, R. N. (1994): *Attachment disorders in infancy and childhood*. I: Rutter, M. et al. (eds.): *Child and adolescent psychiatry - modern approaches*, Chap. 28. Oxford: Blackwell Scientific Publications.

Zigler, E. F. & Gordon, E. W., (eds.) (1982): *Day care: Scientific and social policy issues*. Boston, Mass.: Auburn.

Zlotnik, G. (2001): Børn og stress. *Ugeskrift for læger*, 163, 1121-1124.

Zoritch, B., Roberts, I. & Oakley, A. (2002): Day care for pre-school children. (Cochrane Review). In *The Cochrane Library*. Issue 3. Oxford: Update Software.